

EX LIBRIS

АНТІН КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ

НАДАРЕМНЕ

РОМАН

ПЕРШИЙ ТОМ

КИЇВ • ВІДЕНЬ • ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО „ЧАЙКА“

Digitized by www.library.org

I. Українська бібліотека.

Досі появились:

- П. Карманський: **Між рідними в південній Америці**. З передмовою А. Крушельницького. З 16 малюнками 8°, 211 + (1) стор. Ціна 3'20 шилінг, 50 цент.
- А. Крушельницький: **Орли**, комедія. 8°, 266 + (2) сторін. Ціна 2'80 шилінг, 45 цент.
- **Тривога**, драма. 8°, 132 сторін. Ціна 1'62 шилінг, 25 цент.
- **Змагання**, повість. 8°, 415 + (1) стор. Ціна 4'68 шилінг, 70 цент.
- **Дужим помахом крил**, роман, I. том. 8°, 404 сторін. Ціна 4'68 шилінг, 70 цент.
- **Дужим помахом крил**, роман, II. том. 8°, 499 сторін. Ціна 5'40 шилінг, 80 цент.
- **У хуртовині**, роман, I. том, 8°, 306 ст. Ціна 3'42 шилінг, 50 цент.
- **У хуртовині**, роман, II. том, 8°, 320 ст. Ціна 3'60 шилінг, 55 цент.
- **У хуртовині**, роман, III. том, 8°, 268 ст. Ціна 2'80 шилінг, 45 цент.
- **Надаремне**, роман, I. том, 8°, 241 ст. Ціна 2'70 шилінг, 40 цент.
- **Надаремне**, роман, II. том, 8°, 240 ст. Ціна 2'70 шилінг, 40 цент.
- Іван А. Крушельницький: **Весняна пісня**, 8°, 128 сторін. Ціна 1'44 шилінг, 25 цент.
- А. Хомик: **Всесильний доляр**, оповід., з пер. словом М. Шаповала. 8°, 188 ст. З портретом автора. Ціна 1'98 шилінг, 30 цент.
- С. Черкасенко: **Кавка старого млина**, драма. 8°, 138 + (2) сторін. Ціна 1'62 шилінг, 25 цент.
- **Про що тирса шелестіла**, трагедія. 8°, 170 + (2) сторін. Ціна 1'80 шилінг, 30 цент.
- **Твори**, том III. (Поезії.) 8°, 238 + (2) сторін. Ціна 2'70 шилінг, 40 цент.

Друкуються:

- О. Грицай: **Критичні студії з новітнього письменства**. 8°.
- Павло Чубинський: **Українські народні казки**, 3 томи. 8°.

II. Бібліотека світової літератури.

Досі появились:

- В. Гюго: **Люкреція Борджія**, трагедія, переклала В. О'Коннор-Вілінська. З передмовою дра О. Грицай. 8°, XVI + 94 + (2) стор. Ціна 1'26 шилінг, 20 цент.
- Т. Готье: **Панна де Мопен**, роман, пер. М. Шраг. З передм. дра О. Грицай. I. том, 8°, XX + 262 + (2) ст. Ціна 3'24 шилінг, 50 цент.
- **Панна де Мопен**, роман II. том, 8°, 298 + (2) сторін. Ціна 3'42 шилінг, 50 цент.
- Ч. Дікенс: **Цвіркун у запічку**, оповідання, переклала Др. Н. Суровцова. З передмовою дра О. Грицай. 8°, XVI + 120 сторін. Ціна 1'62 шилінг, 25 цент.
- А. Доде: **Сафо**, роман, переклав Б. Чорний. З передмовою дра О. Грицай. I. том, 8°. XX + 104 стор. Ціна 1'44 шилінг, 25 цент.
- **Сафо**, II. том, 8°, 120 сторін. Ціна 1'44 шилінг, 25 цент.
- І. Еберс: **Адріян і Антіной**, роман з часів римського цесарства, переклав М. Троцький. З передмовою дра О. Грицай. I. том, 8°, XVI + 210 сторін. Ціна 2'52 шилінг, 40 цент.

(Далі на 3 стор.)

НАДАРЕМНЕ

АНТІН КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ

НАДАРЕМНЕ

РОМАН

ПЕРШИЙ ТОМ

КИЇВ — ВІДЕНЬ — ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО „ЧАЙКА“

Всі права застережено

З друкарні Христофа Райсера Синів у Відні

Почалися веселі травневі дні.

Соняшна зелень весни, роскіш квітчастих піль і нив зворушує серця стрільців в окопах радісним тремтінням. Родить бадьорий настрій весняного свята.

Але на радощі їх душі в-одно налітають хмарки. Подуває від заходу неясний шум. Навіває в шанці й на села дивовижних чуток, — що з них кожна більш чудна інших.

Кажуть, що з Франції приїхав генерал Галер до Львова. З ним французькі офіцери. Привіз французьку муніцію, багато воєнного знаряддя...

Ще не перелетіла мутною хвилею крізь серця стрілецькі ця чутка, як уже друга звістка на них падає. Важким камінням. У Варшаві польський сейм, — кажуть, — рішив кинути всі сили на завоювання цілої Галичини.

Чим більш таких чуток з'являється, тим дошкульнішою стає мертва тиша, що запанувала на фронті в перших днях травня. Тиша перед хуртовиною.

Запитують одні одних:

...Що це було на Великдень?...

...Чи ж би звістун хуртовини — той хви-
левий польський наступ?...

...Чого ж так раптом усе втихло, замов-
кло?...

Відповіді немає. Сіра мовчанка піль за-
темнює соняшні, веселі дні.

Але золото соняшного проміння, кристали
поранкових рос, свіжа зелень піль, переткана
барвистим квіттям — вириває з грудей юна-
ків-стрільців оклики:

...Як весело, як гарно жити на світі!...

...Ох, коли б уже війні кінець!...

Безкрая туга серця розриває. За життям,
за волею, за рідними. Розбільна туга ско-
ваного в'язня. І виливається в одно, єдине
бажання:

— Коли б раз вирватися з окопів!

Зринає стогоном жалю зпід землі.

Серед наперемінних почувань стрілецтва,
— серед трівог за змінчиву долю війни, серед
роскішного захвату весняними чарами, — при-
ходить непомітно день чотирнадцятого травня.

Чудний день... Сонце привітало землю
ранішнім промінням і скупалося в сірих мря-
ках. Загомніла досвітніми згуками земля
й замовкла. Зачаїлася в німому дождидан-
ні гамірлива цикада. Жайворонок затріпав
крильми в соняшному промінні, розсипав над
полями поранкові трелі й занімів у подихах
холодної мряки.

Люди в окопах, на травах, на росах повертають голови до сонця. І натягають на себе, що хто може. Заслоняють тіло перед вохкими мряками... Западають в останній поранковий сон.

Тиша піль тривогу наганяє на душу вартового, що купається в холодному тумані. Він в-одно спиняється, стає... Пускає свій зір у таємничу гущу сірих мряк. Загострює слух на тишу невідомої глушини піль...

І враз — як не стрепенеться, як не жахнеться... Відразу довкруги на полях гримить. З усіх боків... Колихається земля.

Спросоння прокидаються стрільці серед громовиці вогню гармат. Схоплюються на ноги. Стають. Наслухають... Звідусюди гримить. Не знати, де гірше... Слухають, де сильніше бє ворог. Хотіли б із сили пострілів зміркувати, де буде важчий удар.

Годі збагнути... Годі вгадати...

Стоять, наче мармурові постаті, стрільці куріня Бандурки. Сумно заслухаються в гомін ворожих батарей. Самітними вони почувають себе в панцях коло села Годвишні. Великий відтинок фронту тримається слабкими силами одного їх куріня. Гук гармат більш дошкулює, більш їм тут вривається в душу, ніж стрільцям на інших становищах. Гуде в них перед фронтом. Гомонить праворуч, ліворуч. Як далеко захоплюють

слухом. Навіть у найдальшій віддалі клеко-
тить: під Львовом, під Перемишлем, Добро-
мишлем. Страшні стають поранкові хвилини
дожидання. Дарма, що сонце пробилося крізь
мряки, розсвітило сяйвом країну...

Що принесе ця ворожа гарматня підго-
товка? — скиглить душа стрілецтва на всьому
відтинку.

Перед ними гуде, реве, над ними свище,
пищить, стогне, скавучить... У серці щемить,
гризе, довбає, рив... Доки не завмліває в кож-
ного душа... Доки не став байдужа, глуха на
все, що діється над ними, коло них, із ними...

Доки знову не схвильовує стрільців нова
картина — мерехтіння сірих постатей на землі
далеко перед ними. Круте плигання серед
зелені нив... Переливи...

Розхитується у віддалі, на полях роз-
стрільна, виливається в широкі лави. Набли-
жається до шанців. Наступає. Суне, суне...
Як сарана...

Все тіло в здрігання кидає. Душу мо-
розить.

Зав'язується кривавий бій. Години мина-
ють за годинами. Ворог вдаряє, то мусить
утікати. На місце розбитих, пруть нові лави.
Кидаються в бій страшний... Не рішають
його...

Великою силою наступають Поляки. Що-
раз свіжі відділи напливають... Як леви де-

руться в шанцях сотні Бандурки. Що допустять ворога на віддаль стрілу, пересікають його ряди.

Чим далі — слабше вдаряє ворог. Чим далі — менше праці у стрільців в окопах.

Помалу вступає в їх серця надія на перемогу. У певність виливається. Що-раз бадьоріще вони дивляться перед себе. Видержали всі удари — зламали першу силу ворожого нападу. Тепер піде змагання. Може уперте. Може завзяте. Може дуже нерівне. Але — змагання. Не ураганний вихор, що все змітає, що його важко здержати. Піде помалу оборона. І потім, потім, може й до наступу перейдуть, як ворог знесилиться...

Боеві успіхи вносять заспокоєння в село. Виринають коло шанців селянські постаті. До боєвої лінії наближаються. Не всілі всідіти вдома. Вистрашені. Цікаві. Ждуть слів розваги. Стрільців своєю появою підбадьорюють. Сами заспокоюються.

Завязуються навіть спокійні балачки. Тиша перед шанцями вносить помалу погідний настрій.

І ось неждано ще в передполудневих годинах приходять до окопів на правому крилі коло Годвишні наказ, щоб відступати. Відходити мають на південь до Гошан. Там опруться плечима об ліс коло села, п'ять кілометрів од теперішніх становищ.

Счиняється метушня. Стрільці не люблять серед бою гри контрастів у почуваннях. Як раділи, так тепер спалахають обуренням. Не острах їх бентежить. Бачуть же ж свою перемогу. Але тим більш дивуються, хвилюються.

Наказ виконують.

Ледви доходять до лісу, розкриваються їм очі. Відразу розуміють, звідки пішов такий наказ. Полями йдуть і йдуть на них ворожі розстрільни. Землю встеляють. Йдуть від сусіднього села праворуч, від Угерець.

Чи ж би там проламався воріг?....

Бандурка схоплюється від першого стрілу на рівні ноги. Слідкує уважно за розвитком сили громового вогню. Алярмує всі сотні. Тримає в поготівлі. Розумів значіння пострілів на всьому фронті. Починається ними загальний наступ. Десь буде головний удар. Де?... Тільки щоб не на його курінь!... Не витримає... Замала сила...

Його лице — суворе, поважне, рішуче — хмарою вкривається. Очі бігають, мигають. Мізок працює в натузі. Уста що-раз нові накази розкидають.

Перші звістки з окопів заспокоюють його. Шанці тримаються. Витримують ворожий натиск. Він усе ще жде. Все ще хвилюється. Поки не приходить повне заспокоєння, що ослабли удари ворога...

Бандурка віддихає лекше. Вже навіть посмішка — несмілива, непевна — з'являється в нього на лиці. Він відривається на хвилинку від телефону. Стає у відчиненому вікні.

І знову схмарюється його чоло. Відразу вдаряє в його уха гомін, якого не чув досі. У найближчій віддалі, в Угерцях, кипить завзятий бій. Сила пострілів незвичайна. Крісове бахкання зливається в один гомін. У безперервне клекотіння. Зпоміж одного-двох гудіння вибиваються сильніші вибухи. Як громи. Луною розбиваються в лісі. Від їх гуку стрясається в Бандурки все тіло. Він не веєлі слухати спокійно.

За ударами — удари. І в міжчасі, між ними дудонить, клекотить, як би скелі переверталися. Як би каміння перекидалося...

Бандурка ще раз запитує команди сотень, що діється в кожної з них. Усюди тихо, мирно. Все в ладі.

Тим гірше, тим гірше! — думає.

Виходить із хати. Заслухується в невгомний шум бою. Чує виразно не тільки постріли, — навіть крики. Починає дудоніти на шляху. Бачить — летить у дикому розгоні віз. Один... другий... Виринають у віддалі стрільці без крісів. Гонять. Утікають... З'являється їздець. Чвалом їде. Завертає до нього. Бандурка нетерпеливиться. Тремтить.

Пізнає їздця вже здалеку.

Долетів.

— Летивітер?... Ти?...

Перед ним молодий стрункий юнак на коні. Костисте лице блідою синявою вкрилося. Шалена їзда тут і там витиснула рожеві плями під очима. Хворобливі.

— Все пропало! Розбили нас! — вилітають з грудей їздця уривані, схвильовані слова. Наче б останки легенів їх викидали.

— Що з тобою? — жахається Бандурка. — Ти звідки взявся?

— В Угерцях бився.

Ледви злазить з коня. Погинається. Ноги за собою тягне.

— В Угерцях? Ти ж під Львів їхав.

— Як мотузкою мною крутили. До Угерць послали. Щоб там загинула моя сотня.

— Що ти кажеш? То на твоїх становищах був цей бій?

— Розбили всю сотню до чиста! Хто не впав — розсипався. Звертай проти Угерць свій курінь. Ляхи йдуть уже сюди на Рудки.

Бандурка — хутко до хати. Пересував частину своєї лінії в сторону Гошан.

Підчас уриваної телефонічної розмови мовить до Летивітра:

— Відразу було видно, що не минеться без біди. Такий страшний вогонь. Куди б не вдарили, всюди б пробилися.

— Чого воно на мене впало? — скиглить Летивітер.

Він слухає розмови Бандурки з командантами сотень. Не зачіпає це його душі. Сідає безсило в крісло. Ще чує, як Бандурка дає наказ обозові лагодитися в дорогу.

— От, біда! От, біда! — нервується Бандурка.

Летивітер уже тільки своїми думками занятий.

— Цілу сотню втратив. Цілу сотню!... Може десяток урятується... Все пропало. Як укопані стояли стрільці. Билися. І падали, падали... Волів би й я там остатися.

— Говори! Дурниця! Який би з того хосен? — картає його Бандурка, скидаючи всуміш до скрині папери. — Та й що великого? Думаєш, як би вдарили такою силою на мій курінь, не змели б?... Нема вас там нікого? — звертається гостро до дверей. — Чому ще не заїхали вози? Доки ждатиму вас?... Що то в вас храм, чи що? Мені горить під ногами, а він собі один з другим — лельом-полельом! Наче б у нього сметана на голові!... Будуть раз вози, чи ні? — уже кричить.

Вертається до хати й докінчує спокійно свою розмову з Летивітром:

— Все змели б!... То вже таке: на кого впало, той має пропадати...

Летивітер схоплюється з крісла. Ходить

по кімнаті. Зачіпається ногами за скриньку. Відпихає її. Сідає коло столу. Запускає свій зір у карту. Врешті — як би йому очі розкрилися... Схоплюється. Стає перед Бандуркою. Питається в розпуці:

— Ти уявляєш собі наслідки цього пролону? Ляхи пішли на Комарно головними силами. Запірають у кліщах усю нашу армію на заході. Весь третій корпус.

— Мусимо рятуватися! — спалахає Бандурка, не менш розуміючи всю небезпеку. — Мусимо своїми незахитаними силами захищувати сусідні ґрупи. Тільки обоз, обоз коли б скорше відправити. Бо пропаду я тут з усім! Гармати затрачу... Чим потім буду спиняти?...

— Не знати, чи взагалі що поможемо...

Розмові прислухається двох старшин. Повторяють в-одно в зневіррі:

— Пропало! Все пропало!

— Що пропало? — питається грізно Бандурка. — Чого кракаєте? Зробім кожний своє! Коли б ми тут спинили. Там коло Щирця — резерви. Не наша справа.

Летивітер стогне:

— А як коло Щирця резерв нема?

— Як фронт пролаmano не тільки в Угерцях, але й під Львовом, під Хировом, Крукеничами? — підхоплює молодий старшина.

— Чуєте, як далі гуде на всьому фронті?

Я присяг би що на сході од нас заламався глибоко весь фронт! — мовить другий, наближаючися до вікна.

Жах проймає й Бандурку од цих слів. Та він перемагає своє почування.

— Тим більш, — мовить рішучо, — мусимо зробити все можливе, щоб при своєму відвороті спиняти бодай ті частини, які звязалися з нами... Чого ви тут крутитеся? — звертається до старшин. — Обоз! Обоз! Щоб був зараз обоз!

Старшини вилітають з кімнати. Бандурка сідає коло телефону. Дає другий приказ, щоб увесь його курінь відступав до Гошан. Чує з голосу командантів сотень зденервування. Заявляють йому, що відбили всі наступи ворога. Як залишати захистні становища? — питають. Він повторяє ще раз твердо приказ і злісно вриває розмову.

Приготовляє накази для всього куріня до відвороту. Висилає попереду обозні й шпитальні вози. Лагодиться до оборони від шляху, яким наближається ворог.

Летивітер дивиться на все те, слухає наказів. Як упав на крісло, так сидить байдужий. Він тільки тепер спам'ятався, що то було. Від досвітку в бої був непритомний. Кидався, мов божевільний. Дивився на розбиття своєї сотні. Шукав собі смерти. Минала його. Тільки, як уже сам остався, як уже

не було коло нього — крім розбитого гуртка, десятка людей — нікого, він так само в безпам'яті звертається рятувати сусідні становища.

Тепер він уже свідомий своїй катастрофі, тим більш страшної, що вона стає початком розвалу всієї армії. І себе, себе він уважав співвинним у цьому. Чи не причиною всього?...

Не могло бути инакше. В такому настрої духа, як він був від учора, вдаватися в бій, витримувати шалений наступ ворога... Му-сіло так скінчитися. Сам він собі приготував свою долю...

Чому він на полі бою не остався? Чому не скінчилося там його страждання?

Безсилля розідає його душу, зморує тіло. Він не має відваги рупитися. Слова Бандурки, що два десятки його сотні ждуть проводу, приймає байдуже до відома. Встає, як непритомний. Виходить. Приєднується із своїм відділом до куріня Бандурки.

Одстрілюється від ворога, не знаючи, що робить. Відступає разом з іншими. Спинається з ними на кожному горбку.

Помалу починає захоплювати його бій, приводить його до пам'яті. Він оживлюється. Думка в його мізку ворухиться. Він відповідає на прояви довокішнього життя... Перед собою чує в-одно постріли, звернені до

своїх грудей. Позад себе гуркіт возів, гомін гармат на шляху.

То бореться, то захищається, то відступає з усіми, як уже нема сили здержувати ворожий натиск. До найближчого горба. Там знову змагається в розстрільній. Знову захищує відвороті обозів, гармат... Знов звязується з ворожою розстрільною. Не всілі спинити її розгону.

Серед боїв на кожній хвилювині горбо-виного терену доходить до Рудок.

Обози вже проїхали. Гомонять у віддалі в місті, за містом... Їдуть, не спиняються... На возах відступають ранені стрільці... Заслонюють їх сотні Бандурки. Чета Летивітра йде тепер на найбільш загроженому місці. Як остання сторожа курія.

По обох сторонах дороги під містом розставилися скоростріли. Торохтять у сторону піль, у сторону шляху. Бють. Скавучать... За мосту, від міста, злітають перші постріли гармат. Заступають ворогові дорогу...

Не здержують його в поході...

Хоч кривавляться, форсують Поляки насильно кожний горбок, кожну перешкоду. Їдуть без перерви вперед... Доходять уже до самого міста. До скорострелів. Кидаються на здобичу...

У ту мить вискакує перед свою сотню чепар Караван. Летить на ворожі кулі. У стріль-

ців серце жахається. Повернений до них головою, зачаровує їх Караван розяченими очима. Зриває могутнім покликом:

— На баґнети!

Рвуть уперед нього стрільці. З розмахом вдаряють — без стрілу. Здержують ворога.

Захитують польські ряди.

Ворог одстрілюється. Де-хто з його рядів уже втікає.

Раптом захитується четар Караван. Падає зомлілий. З ліктя кров чурить. Стрільці підхоплюють раненого на руки, подаються з ним назад.

Бандурка радів уже, що врятує скоростріли. Тим більш тепер жахається. Намагається сам сотню спиняти. Розщипається в розпуці. Кричить. Грозить. Взиває. Рветься, щоб завернути стрільців.

Очі йому кровю запливають...

Даремне його зусилля... Стрільці, як вівці, крутяться на місці. Шукають, куди б втікти.

Хорунжий із сотні Каравана з неменшим вогнем, як перед хвилиною четар, підхоплює його поклик. Веде сотню вперед. З ним кидається в бій на баґнети й Летивітер із своїми людьми. Не чує розбільного посвисту, скигління коло своєї голови. Не бачить, що падає хорунжий. Як ішов попереду сотні, так остається на землі. Летивітер далі — в сторону ворога. За ним уся сотня. Вперед рве...

Дивиться на той шалений порив, на помах сотні Бандурка. Скоростріли врятовані! Ворог відкинений!...

Мимохіттю дивна сила повертає його головою до міста. Як глянув — жаль страшний здавлює йому серце.

...Безцільне змагання! — мигнуло йому крізь думку.

На місто стеляться дими.

...Сапери підпалили стоси дерева під мостом у Рудках... — усвідомлює собі Бандурка. — Крайня пора відступати. Остання... За хвилинку загориться міст. Залишаться тут... одрізані од своїх...

Дав наказ до відступу.

Одстрілюються чети. Летивітер проходить з Бандуркою вже крізь горючий міст.

За Рудками, на шляху до Самбора, Летивітер попадає в хаос розбитої армії. Йде здовж дорогою між стрільцями ріжних сотень, які розбрєдаються дорогою, полями, сідають у ровах, йдуть стежечками, краями піль, толочать по збіжжях. Не пізнати по них, що це армія, яка від досвітку стояла в боях. Не пізнати того, що, відступаючи, спиняли вони що-крок ворога.

Ні... Це вже не військо, — думає, — це — юрба. Котиться збита з пуття, приголомшена панікою.

До куріня, який іде зпід Годвишні, пристають окремі відділи, що стояли в запллі. З ними напливають і невійськові громадяне. Починають утікати з військом. Пішки, на конях, на возах. Їх поява вносить у ряди війська в-одно більш безладдя. Вже не знати, чи боеві це частини, чи дезертири, мародери...

Пливе здовж шляху хвилею юрба... До неї з усіх польових доріжок, із сходу, із заходу, головно від заходу, спливають одинцем, то більшими гуртами стрільці — з крісами, без крісів... Оповідують страхіття про польський наступ, про розбиття армії. Всякому уявляється, що тільки він чув ті гарматні постріли. Хоче з іншими поділитися тривогами своєї душі. Слухають, йдучи по дорозі, їх мови стрільці. Вистрашені своїми переживаннями, запитують усякого про те, що він бачив. Кожний їм відразу малює нові, здумані, події. Ще страшніщі звістки ширить, ще більш скріплює паніку, сколочує грізний хаос...

Серед стрільців губляться старшини. Хто з них — відчуває, що прийшла хвилинка, коли треба сховатися в юрбі... Хто знов, прибитий випадками цілого дня, йде бездушно перед себе, куди його ноги несуть.

Очі Летивітра мимохіттю спиняються на постаті Бандурки. Суне з похиленою головою серед юрби. З розхитаної, згорбленої постави,

з похнюпленої голови — не пізнати в ньому завзятушого вояки, що бувало ніколи голови не тратить. Він іде, придавлений важким тягаром подій. Погинається. Не йде він до визначеної собі мети, — тягне його із собою хвиля розхилитаного війська.

Летивітер хитає байдуже головою. Переводить погляд очей з постаті Бандурки на стрільців, на збігців... Блукається стомленими очима по зелених нивах...

Шовкові жита, пшениці хвилюють у повітрі, від туги погинаються. Стеляться під ноги стрільців. Прощають їх.

Ой, не знати, хто вас буде косити! — думає сумно. — Як напливе сюди по нас, як напливе...

Розмовляє із житами. Як би це його праця тут марно пропадала... Ставить себе на місце тих, що їх вони залишають на божу волю, на знущання ворога.

Над головою в нього шугнуло скільки ластівок. Закрутилися в повітрі, вдарили тихо крильми. Заплакали. Знову збилися вгору. Шугають блискавками здовж і впоперек шляху. До них напливають з усіх сторін течійки пташок. Знад піль, із села... Скиглять над головами стрільців...

На обрії сумує село.

Новосілки, — думає Летивітер. Водить по хатах тужливим поглядом.

Минають село. Садки схиляють перед ними свою листву. Наче б запрохували їх до себе. Наче б прощали їх.

Летивітер відводить свої очі від хат, звертає їх на поля, на перериту землю по обох боках шляху. На вал, порослий травою.

Немов із сну пробуджується.

Окопи? Старі австрійські окопи?

Прискорює ходу. Наближається до Бандурки.

Бандурка як-раз спиняється. Чогось шукає. Водить довкола себе мрячним поглядом.

— Товаришу! Окопи! — мовить Летивітер.

— Так. Окопи... — мов гомін повторяє за ним Бандурка. — Остання наша нагода спиняти розбиту юрбу. Остання можливість порватися на божевільний чин.

— Спиняй курінь!

Бандурка дивиться на нього стрівоженими, каламутними очима.

— Спиняти?... Кого спиняти?... Розбиту масу?... Як?... Чому я не знав про ці окопи раніш — у Рудках? Чому я не взяв їх у руки!... Тепер уже запізно.

І далі — розхитаною ходою. Летивітер дивиться на нього із жалем. Йде поруч нього. Так само, як він знищений. Страшне безсилля розбиває його думки. Завмліває в його душі проблеск пориву волі. Він бачить себе теж складовою частиною юрби.

Спускається в своїй душі на дно зневірря.

Ще раз прокидається його думка. Він чує тупіт коня на шляху. Від Самбора наближається до них їздець у повному розгоні. Бандурка пізнає його:

— Командант групи! — мовить до Летивітра.

Оживлюються в обох лиця. Врепті дістануть вияснення, розвідають про розмір катастрофи. Бандурка спиняє команданта своєї групи. Той теж пізнав його. Зрадів. Здержує коня. Насилу. Кінь рветься, а командант викидає зденерованим голосом — одним віддихом:

— Bandurka! Um Gottes Willen! Rette, was zu retten ist! Trachte die Leute aufzuhalten und die Stellungen hier zu besetzen!...

Вказує на шанці, що повз них — тільки-що проходили Бандурка з Летивітром.

Кінь несе його вже далі. Крізь юрбу пробивається. Бандурка дивиться в слід за ним.

— Це все? Це все, що я дізнався? — мовить до Летивітра докраю обурений.

— Він сам нічого не знає! — розважає його Летивітер.

— Чорти б їх усіх! Приказувати вміє! Командантами груп їх поробили! Слова людського не знає сказати.

Ще раз скипає в душі на спомин зперед хвилини. Звертається під адресою команданта групи:

— Ходи! Сам спиняй юрбу! Чорт би тебе...
Клене далі з досади.

Дивиться на шлях, на юрбу. Зацікавлена появою їздця й розмовою, вона на хвилинку здержалася була. Тепер уже далі суне перед себе, пливе наосліп — без думки...

В ухах Бандурки гуде наказ: „Rette, was zu retten ist“... Чим довше шумить йому го-мін цих слів у голові, тим сильніше вриваються вони в його свідомість. Ставлять йому перед очі приказ і відповідальність за його невиконання. Він дивиться безрадно довкола себе, все ще жде, чи не завернеться командант ґрупи.

І раптом падають його очі на коня, що стоїть за ним. Його душею, його тілом, потрясає неначе електрична течія. Він вскакує вмить у сідло. Випростовується. Грізним поглядом кидає довкола. Кричить до Летивітра:

— Їдь зо мною!

І відразу — з місця. Здовж шляху чути вже тупіт кінських копит.

Летивітер сідає теж на коня й пускається в чвал за Бандуркою. Пробивається крізь юрбу. Чим далі — юрба проріджується. Тупіт копит Бандурчиного коня повертає голови стрільців. Одні других зганяють з дороги. Стають і дивляться. Летивітрові вступаються. Бандурка летить поки-що без думки. Підлітає за ним Летивітер. Здоганяє його. Проби-

ваються попри людей, попри вози, доки ще розскакуються зперед їх коней люди...

Уже не бачать перед собою стрільців. Уже долетіли до вільного шляху. Бандурка спам'ятується. Спиняється. Завертає коня. Обидва з Летивітром починають вертатися помалу назад у напрямку до Рудок. Їдуть з рішучою поставою проти юрби, що напливає на них...

Уже перші стрільці перед ними. Бандурка виймає револьвер. Простягає перед себе. Завертає ним окремих стрільців, що йдуть одинцем...

Мовчки скоряються. Слухають його приказу. Як без думки йшли перед себе, так не менш без спротиву, без запиту, без надуми завертаються... Летивітер спиняє вози. Обозні й шпитальні пропускає. Здорових стрільців із них зганяє. Їдуть обидва з Бандуркою серед чималого гурта.

Аж ось наближаються один до одного два гурти. Німі, грізні, суворі... Один, що йде з Бандуркою й Летивітром, їх волею підгонюваний. Один, що пливе здовж шляху проти них, з того боку.

Одні проти одних. Стають. Бандурка й тут:
— Вперед! Завертай! Вперед!

Як кинув наказ, жахається. Почуває, що втратив силу слова. Ніхто з гурта не ворухнеться. Передні стрільці стоять, як укопані.

Скелями повростали в землю. Ні один не хитнеться, не здригне. Уперто дивляться перед себе. Злющими поглядами. Ті, що йдуть позаду, йдуть, доки можуть. Помалу вліплюються грудьми в мур плечей передніх стрільців.

Як затихає на шляху хода, западає глуха тиша. Грізна мовчанка страшнішою стає, ніж найгостріщі вияви обурення.

Вся надія в Бандурки, що він переможе уперту поставу гурта — грізним поглядом своїх очей. Але очі заступає йому мряка. Сила його зору слабне. Погляд втікає від очей гурта. Починає блукатися по грудях стрільців. Бандурка намагається за всяку ціну добути голос із грудей. Промовити... Все зусилля — даремне...

Важку мовчанку перебиває десятник, що виходить вперед з гурта. Кричить люто:

— Куди нас женете?

Його голос не тільки не стрівожує Бандурки, навпаки — сили йому додає.

— Завертай! Вперед! — відзиськує міць голосу Бандурка.

— Де старшини? — задирає його не менш грізним запитом десятник. — Старшини повтікали. Ляхам нас віддаєте в руки?...

Бандурка розуміє вагу хвили. Ще одно таке слово й усе пропало. І він пропаде серед цієї схвильованої юрби.

— Старшини повтікали? — кричить. — Покажи одного старшину, що втік!

Закид, зроблений старшинам, виводить з рівноваги Летивітра. Він же ж свідком був одчайдушних вчинків старшин куріня Бандурки.

— Старшини повтікали?... Старшини позаду полишалися! Або на возах їдуть — ранені! Старшини там! — показує в сторону ворога. — То ви — банди! Ви — втікаєте!...

Вирука Летивітра дає змогу Бандурці зібрати думки. Він добуває револьвер і кричить з усієї сили:

— Вперед! Бо — стріляю!

Простягає револьвер перед себе.

Рівночасно в руках десятника підводиться кріс. До грудей пристає. До рамен. Націляється до Бандурки... Бліда мовчанка сковує в грізну скелю людей. Віддих завмірає. Биття серця вривається...

Летивітер порушується в сідлі. Скидає з плечей кріс. Тріскає курком. Підводить.

Бандурка мовить вялим голосом:

— Лиши...

Випускає з руки револьвер. Розставляє обидві руки. Наставляє груди...

До десятника — тихо:

— Стріляй... Можеш... Я стою перед тобою... Стріляй...

Рука десятника здригається. Спадає до-

долу кріс. Він наближається до Бандурчиного коня. Підносить револьвер із землі. Подав його Бандурці...

Юрба схитається. З її грудей спливає легкий віддих. Очі ховаються від погляду сусіда.

Як камяна статуя стоїть на коні Летивітер. З очима втопленими в юрбу. З крісом при рамені. Слова і вчинок Бандурки відбірають йому силу до стрілу. Стоїть занімілий. У голові почуває шум.

Коли револьвер опиняється знов у руці Бандурки, Летивітер кричить грізно:

— Вперед!

Одно слово.

Гурток захитується. Схвильовується. Скоряється.

Завертає. Йде поперед Бандурки й Летивітра... Не ждуть зустрічи з ними ті, що бачили цю картину. Завертаються. Спиняють одні одних... Тільки обозні вози проїздять...

Бандурка й Летивітер силою своєї волі перемогли розхитану юрбу. Перед ними вже мерехтять у віддалі старі окопи, які вони мають зайняти. Чим ближче до шанців, вони почувають більшу силу в душі.

Не бачать того, що в-одно більш очей до них повертається. Нерадих... Не чують, що зринає неясний шум у юрбі. Що починає вже кипіти... На двіста кроків перед шанцями прокидається серед стрільців дух бунту.

Стають. Повертаються. Грізно. Всією силою.

— Не йдемо далі!

— Геть з ними!

— Де старшини?

— Не йдемо! Сам іди!

Громом падають ці оклики на голову Бандурки, Летивітра. Вогні злоби блискають в очах юрби. Хриплять груди. Піняться уста...

Бандурка вже нічого не вдіє. Стає безсилий. Здобувається на останнє зусилля волі. Кричить у безпам'яті. Щоб гомін юрби заглушити:

— Другий курінь!... Вас — нема?... Другий курінь — збірка!

Перед його очима все завмірає. Він бачить тільки минулі дні. Потопає в минулі переживання. Свої — із стрільцями другого куріня.

Задивлений у них, він викидає з грудей до своїх стрільців:

— Ми воювали в Городку, ми воювали в Любіні! Ми воювали у Годвишні!... Ми сьогодні від досвітку стояли в бої. Ми собі завжди раду давали! Нам нікого не треба!... Другий курінь — збірка!... В окопи!...

Показує перед себе на поля...

— А ту голоту — вистріляємо до ноги!...

Хоче зіскочити з коня. Виймає ногу із стрем'яна і — падає зомлілий на землю.

Лежить довго — без пам'яті.

Коли розплющує очі, не всілі згадати, що з ним було. Здовж пляху вється ряд двійок — у боевому ладі. Старшини увихаються з наказами... Одні чети вже коло окопів, одні одходять у сторону лісу, інші шляхом на Новосілки.

Бандурка підводиться на ліктях. Сідає. Сидить задуманий. Нагадує собі, що з ним було. До нього приходить Летивітер. Повідомляє його, куди котра сотня або чета одійшла. Бандурка слухає й — нічого. Як би не до нього говорилося. Летивітер відпроваджує його на постій до двору в Новосілках.

Сотні заняли становища. Курінь Бандурки боронить села Новосілок і дороги з Рудок до Самбора.

Минають спокійно години тихого вечора.

Все послуло.

В садку, в буйній траві, загорнений у світ військовий плащ, лежить Летивітер, наче мертвим сном скований. Над ним гудуть хрущі, обсотують листя й квіття яблуневих дерев. На вершечку високої груші, в недалекій віддалі од нього, дереться всіми голосами соловій. Не всілі його збудити. Взяла верх у тілі й душі юнака втома. Твердий сон переміг усе бурхливе хвилювання...

Чим глибша тиша западає довкола, чим докучливіще вдираються в таємні глибині

душі згуки гамірливого нічного співака, починає ворухитися Летивітрова уява. Спершу бентежать його постріли. Він рухається. Кидається, повертається з боку на бік, як би чого шукав, або як би втікав перед ким.

Помалу затихають гомони пострілів. Він опиняється в темній гушці парку. Блукається стежечками. Шукає когось... За чіимись слідами ганяється... Між кущами проблискує заблукана, таємнича постать. Надить його своєю появою. То виринає, то щезає. Він з усіх сил вибивається, щоб наздігнати її. Чим ближче підбігає за нею, тим ясніше зарисовуються перед ним форми її постаті. Невідома сила тягне його до неї.

Раптом вона повертається круто на стежечці. Він ще бачить її на тлі сірого будинку. Дивиться, як вона вскакує крізь вікно до своєї кімнатки. Намагається заперти крила вікна. Але поки це щастить їй, вікно вже в його руці. Він уже в кімнаті. Падає перед нею навколюшки. Обіймає її спрагненими руками, втоплюється в її сніжне тіло гарячими устами. Шепче серед пристрасних поцілунків:

— Мушка! Мушка! Життя моє! Моє велике щастя...

Вона схиляється над ним. Вкриває його голову, чоло, його лице поцілунками. Схиляється йому в обійми. Обое попадають у не-

висловлений шал забуття... Злітають у надземські простори. Він і вона. Над ними золоті зорі, під ними сірі хмари, а там у віддалі, в далекій глибині мерехтить ще земля, де стільки горя вони зазнали, де стільки образ одно одному вони нанесли. Тут усе забулося. Тут вони як дві вольні душі. Ні слів. Ні дотику. Ні обіймів. Сплетені зефірним серпанком, вони летять у безвісти, в далеку дорогу, в країну щастя, розкопів... Ніхто їх не зустрічатиме, ніхто не докорятиме, ніхто не питатиме, що їх звело, що розвело, — яка сила кинула їх знову одно до одного.

Тільки погляду очей не всилі перевести одно від одного. А в погляді тому один вираз: безкрая туга. Що все прощає, що все забуває, що знає тільки одно-вдине бажання — кохання...

Його очі задивляються мимохіттю на землю. У малій кімнатці п'яніє в грішному обіймі двоє молодят. Він пізнає себе, пізнає її. І в ту ж мить із жалем одвертає від тієї картини свій погляд. Звертає його до товаришки своєї мандрівки, шукає тужливими очима тієї зефірної, безтілесної постаті, що злітає з ним у засвіти. І вона задивлялася в ту земську даль. І вона бачила себе там у його обіймах. Тепер спершу з німим докором, далі з виразом глибокої туги дивиться на нього.

Мовчки повертає рукою в сторону безодні. Він йде очима за рухом її руки. Бачить знову сад, парк. У парку — альтану. І двоє молодих людей. Вона, як камяна статуя, як холодний мармор. Він із зброєю в руках. І ще хвилинка й він утопить холодне вістря в камяних її грудях. І щезне бліда насмішлива посмішка з її очей, з виразу її лица...

Він одходить... Як зморожений. Ледви ноги за собою воліче...

— Чому ти її не застрілив? Чому ти не зарубав її?... — питається тихим, ледви чутним голосом товаришка...

— Я бачив у тобі своє щастя... Я пізнав у тобі розкіш життя...

— Чи знаєш ти, куди я тепер тебе веду?...

— В погоні за щастям не питаю про мету...

Над ними ясніще мерехтять зорі. Під ними біліщий туман хмар і мряки. Землю від них заслонює... Вони всю людську істоту в собі затратили. Він і вона — дві нагі душі все-світу — летять у погоні за щастям. Тільки очі її він бачить перед собою. Тільки його простягнені, стужені руки рвуться за нею. Єдине, що остало в ньому людського. І перед спрагненим дотиком його рук втікає її тінь.

Летять у нестямі. Поки не розяснюється перед ними краєвид, поки не розвітлюється околиця.

— Дивися! — приказує вона йому рішучо.
Вказує на землю.

— Я тільки тебе бачу. Тебе одну...

— Там! — мовить грізним голосом.

Він не всилі не скоритися. Дивиться...

Знайомий краєвид... Пізнає місто. Його очі падають на високий будинок... „Сокіл“. Військовий шпиталь... Лежать на ліжках важко ранені. Молода дівчина, вся в білому, ходить од ліжка до ліжка, заспокоює тугу задивлених у той світ стрільців. Золота її голівка — серпанком жури й безнадії сповита.

— Зося... — прошептали його уста.

— Ти забув про неї?...

— Ти мені світ заступила.

— Забудь мене на віки...

— Ніколи...

— Там твоє щастя...

— Ти моє щастя!

— Там тужать за тобою...

— Ти моя туга єдина! Я твій на віки...

Повертає очі за нею. Шукає її.

— Мушка! Мушка...

Кричить у весь голос. Схоплюється на рівні ноги. Приводить себе до пам'яті. Сідає в розпуці. Кидається в одчаї на землю...

З його грудей виривається буря здавлюваного ридання...

Могли тут залишитися. Могли триматися, боронитися, могли забезпечувати ще й інші частини фронту.

Не довелося.

Вранці приходить наказ відступати на південь, за Дністер до села Гордині. Бо на заході — все розбите. Розсипана група в Крукеничах, знищений фронт під Хировом, усе — в панічній утечі. Самбір у польських руках...

Бандурка затаює перед стрільцями, старшинами катастрофу на фронті всього третього корпусу. Дає наказ до походу.

Воєнним ладом сотні доходять до Колюшок. Тут завертають на південь, переходять на правий беріг Дністра. Спиняються в Гордині.

Бандурка дожидається дальших наказів. Та замість наказу від команди корпусу або групи, приходить інший наказ — від ворога. Цілих два дні довкола них кипить, кипить, гуде, наче в громовицю. Водно наближається... І ось третього дня вранці переноситься те гуркотіння на південь од них на південний схід — на Дубляни... Крансберг... У напрямку на Дрогобич. І рівночасно з тим по-

чинають падати крісові постріли від найближчого села із заходу, від Корналович.

Бандурка йде на край села, звідки відстрілюються скоростріли. Дивується, чого гармати мовчать. Підходить до батареї. Його очі спиняються на постаті хорунжого Струмеляка. Стоїть німий, задивлений перед себе. Лице таке викривлене, як би або лагодилося до вибуху сліз або слізми тільки-що спливало. Дивиться сумно перед себе, розтирає-мне пальцями лівої руки костисте лице. Що-хвилинки ловить пальцями лівої руки свої коротко стрижені вуси, мне їх, не зауважуючи того.

Побачив Бандурку. Звертається до нього голосом розпуки:

— Пане поручнику, Ляхи в Корналовичах!

Бандурка здивувався. Струмеляк не жде ніколи, щоб йому наказували. Сам знає починати. Сам виявляє ініціативу. Він у найбільшому бої підїздить із своєю батареєю в бовву лінію, гатить з гармат, як із скорострілів. Ніколи не роздумує довше, як ту хвилинку, що обдивляється бистрими очима в становищі. Чого ж сьогодні схвилює його поява ворога?

— Чого ж мовчить ще досі твоя батарея? Не знаєш, що робити? — докоряє йому Бандурка. — Бий з гармат! Не питай!

— Я маю з гармат бити на Корналовичі?

— Питаєшся? Чого ж будеш ждати?

— Пане поручнику! Дивіться! Бачите он-де в Корналовичах ту хатчину із самого краю?... Це — моя хата! Там моя жінка й дитина, мої батько-мати... Я маю на них стріляти з гармати?

Душа його безпомічно скиглить. Він знає, що не минеться. Він мусить стріляти. Та ще борониться. Наказу жде. Щоб не докоряти собі. Дивиться вистрашеними очима на Бандурку.

— А що ж я тобі, чоловіче, пораджу? — розводить той руками. — Бий по лісі.

Струмеляк нічого вже не каже. Починає бити з гармати по лісі на південь від Корналович. Перші два стріли виявляють йому недоцільність його праці. Він переносить вогонь на село... Бе із затисненими устами. Тільки зпід повік стріляють грізні блискавки. Сині його очі мрякою заходять.

Затемнюється йому світ. Щезає зперед очей усе. Тільки одна хата перед ним. У ній навколюшках молода жінка, дитинка...

Чого вона там залишилася?... Чому він уже навіки має втратити її з очей?

Тепер він не має иншої ціли для своїх гармат, тільки ту одну: свою рідну хату.

Він стріляє з найбільшим завзятком, на який може здобутися. Щоб як найхутше змести із землі й цю хату. Щоб не лягала

вагою на його сумління. Щоб нічого тут не оставалося. І знає, що він уже в-останнє дивиться на рідну стріху. Як одійде звідси, вже її ніколи не побачить.

Затискає уста, кусає їх до крови. Бігає від гармати до гармати, роздивляється, чи цільно вони бють, чи не переносять. І в-одно дає прикази до стрілу.

Чи від пострілів, чи від болю душі — він зовсім заглух. Не чує нічого. Тільки блиски й дими бачить... У димах і хата край села потопає...

Довкола них у селі метушня. Бандурка відстрілюється від ворога, що наступає від заходу. Готується до відходу з Гордині. Ліворуч од нього, на південному сході, де стоїть курінь поручника Бейка, від досвітку кипить. Від ранку він у бої. Здержує ворожий наступ од півдня. Доки немає від нього тривожних звісток, можна відступати спокійно. Але відходити треба. Найвища пора.

Заспокоює його тільки мовчанка розвідчої служби, яка сьогодні в руках у Летивітра. Він забрав усі коні з двору, перетворив свої два десятки в кінну стежу. Обїздить гуртками весь терен. Розїздяться малі відділи доріжками, стежками, полями, болотами... Утримують сполуку між курінями Бандурки й Бейка.

Врешті привозить і Летивітер тривожну звістку, що курінь Бейка розбитий. Не ви-

тримав удару Поляків. Увесь розсипався. Ворог уже захопив його становища. Вже — в Татарах. Іде на Білинку, загрожує Гордині.

— Мусиш зараз відступати, бо за годинку оточать нас Ляхи в Гордині.

Ця звістка не дає вже змоги Бандурці налаштувати правильний відворот. Серед боїв стягає він людей з боєвої лінії. Залишає село. Але від півдня обстрілюють його вже ворожі чети. Похід куріня до Білинки серед цього обстрілу переміняється у втечу. Поляки наближаються до Білинки, не дають сотням змоги зібратися. Сам інстинкт веде розбитки в хащі, звідси суголовками — польовими доріжками, поміж збіжжя, поміж горбки та через Дністрові мочарі далі і далі на схід у напрямку до села Волощі.

Весь день, увесь вечір, усю ніч ідуть, ідуть то гуртами, то одинцем, то їдуть на возах, то пересуваються поміж вози. Одні спиняються у Волощі, падають, де можуть. Одні кидають усе, що мали із собою, йдуть далі перед себе.

Летивітер намагається удержати лад серед цієї метушні. Обставив село з усіх боків і звертає розбитки в східньому напрямку. Поночі з усіх сторін, з дороги, з лісу, з хащів, з болота виходять люди. Він завертає їх у село.

В селі вони блукаються, як тіни в світлі місяця. Зустрічають стрільців. Питають одні одних:

— Куди йти?

— Де збираються?

Ніхто їм не дає відповіді. Одні наперед одних хитають головами, порушують раменами: Бач — не знаю сам... Сам шукаю...

Не дізнається ніхто нічого.

Йдуть у село. Шниряють під хатами, по хатах... Щоб хоч на хвилинку десь присісти, прилягти.

Вистрашені, вимучені, винуждані, винюрані в багнюці — радше тіни, ніж люди. З каламутними очима, з розбитими надіями, безвольні...

Одно тільки знають, що від учорашнього ранку нічого не їли. Що останні сили їх покинули. Що ще хвилинка й, як не буде відпочинку, вони падатимуть безсилі. Нехай діється, що хоче.

Молодий стрілець наближається до гурта, питає втомленим голосом, де б можна дістати теплої страви.

— Вночі?... Теплої страви?...

Сміються з нього. Насміхаються. Він не звертає на це уваги.

— Були ж десь наші кухні! — мовить, немов оправдується.

— Були! — відповідають йому з вибухами злоби такі самі голодні. — Були! Чорт їх знає, де вони! Самі шукаємо за ними!

— Я минав їх по дорозі.

— Шукай! Може де є, як не застрягли в болотах. Хто то може знати...

— Та й нас клич! Сам не зідж усього!

— Не переїсться! Не журися!

— Та що ми тут будемо стояти! Ходім шукати! — кажуть інші, що їх подратувала пригадка про теплу страву.

Та замість шукати кухні, завертають до хат. До одної, другої, третьої... На кожному подвіррі переходять їм дорогу такі самі, як вони, голодні тіни. Сновидають у світлі місяця. Хитають безнадійно головами.

З однієї хати виходять за стрільцями господарі. Розкладають руками.

— А де ж на вас, небоги, настарчити! Були вже перед вами, були, такі голодні, як ви! — мовить господар.

А там, у тінях ночі, скиглить жіночий плаксивий голос:

— Все виїли. Нічого нам не лишили. Самим нам прийдеться голодувати.

— Та цить! — заспокоює жінку господар. — Буде ще для нас! Ще ми яюсь собі на місці порадимо! От, жаль душу бере, що голодні люди караються й ти бий головою в стіну, нема як їх зарятувати. Хто то міг би

настарчити на стільки війська! Що хто мав — пороздавав...

— Але ти пошукай ще! Може знайдеш яке бохонча хліба... — звертається зараз таки до своєї жінки.

— Та що тобі бог дав! Кришки муки нема, не то хліба! Була в горшках картопля для коров на завтра та й то вибрали!...

Не слухають тієї мови ті, що пізніше приходять. Вони лізуть до хати. Шниряють при блідому світлі каганчика по всіх кутках, по мисниках, по полицях, під ослонами, заглядають до печі, відкривають порожні горшки, перекидають миски, кидаються пожадливо на останки вчорашньої їжі.

Інші вже заходять до сусідньої хатчини. Чути в ній крик. Спалахав блиск сірника і гасне. Вривана розмова. Знову крик. Писк. Плач. Виходять з хати чорні тіни. Чалапають далі.

Тепер уже снуються по хатах, по сінях, заглядають до комори. Беруть жменьки муки, що її витріплюють з мішків. Кидаються до стаїні.

— Куди ви? Куди? — пищить на порозі темної стайні дівочий голос.

Ніхто не відповідає.

— Що ти, чоловіче? Здурів? — чути грубий хрипкий жіночий крик у потемках. — Лиши корову! Що ти?

— Молока крішку жалуйте? — понурий докір.

— Були вже такі мудрагелі, як ти, були! — лютує жінка. — Вже поздоювали! Ади, який знайшовся! Здобні корови він буде дойти. Хочеш, щоб кров чуріла з діток?

Стрільці дають себе викидати із стаїні немічним жінкам. Сновидають далі, як при-мари, з подвірря на подвірря.

Обступають криниці. Пють воду. Чекають своєї черги. Не кленуть, не нарікають, нічого навіть не говорять. Безвольні, розбиті, без-сили...

Уже розвиднюється. Куряться на майдані дими із польової кухні. Доходять до неї стрільці. Обступають. Ті, що пізніше при-ходять, уже не всілі дотиснутися. Стають у дуже далекому півколі. Ждуть, ждуть. Зне-віряються, щоб прийшла їх черга. Щоб уза-галі могли ще що дістати.

— Та чого ви тут усі збилися? — кричить злющий, грубий голос із середини гурта. — Є ще одна кухня. То якийсь такий народ упертий. Буде толочитися, штуркати, пхати один одного, замість щоб собі пошукав дру-гої кухні. Гі, на вас! Тьфу на таку роботу!

— А що вам шкодить, як постоять собі трохи. Однаково для всіх страви не стане!

— Про мене. Нехай собі стоять.

— Погріються в гурті.

Одні сміються, одні відказують. Той, що перший спалахнув був, говорить спокійніше:

— А чому ж би то їм не піти до другої кухні? Га?... .

— Питайтеся!...

— Є друга кухня? Де? Де? — підхоплюють з усіх боків.

— Ади! Може б тобі ще й під ніс заїхати з кухнею? „Де кухня?“... Шукай собі!... Агіт на таких людей!

У гурті рух. Де-які, що далі стоять, залишають своє місце. Йдуть шукати щастя при тій кухні. Чогось здається їм, що там легше буде дотиснутися, що там менше буде народу. Йдуть кухні шукати. В гурті стає вільніше. Хто не хотів одходити, затісняється в коло. Дивляться на це ті, що трохи одійшли. Жалко їм, що покинули своє давнє, застояле місце. Там вони вже посувалися що-раз далі, в-одно наближалися до гарячого кітла. Тепер мусять йно-що шукати!

Із злоти покидають кухню. Одні йдуть у село шукати другої. Гурток — чотирьох стрільців — заходить до найближчої хати. Шниряють, шукають, чи не знайдуть чого їсти.

— Нема! Бога бійтеся! Нема! Що вам, люди добрі! Чого ви хочете від нас? Мало вас іще перейшло через нашу хату? Все забрали! Для тих, що тут були, — не ставало.

Та стрільці вже не дають себе так легко

викинути. Що знаходять, запихають у кипені. Навіть сиру картоплю беруть із собою. Ховають, де можуть. Так собі, без думки, без ніякого пляну. Проявляється в них бажання як не дістати по добрій волі, то вкрати, зрабувати щось насильно. В очах жевріють зловіщі вогники. Кризь їх блиски вискалюється звір.

Одному стрільцеві навинулася під руки дівчина. Він пристає до неї. Закидає їй руки на шию. Пригортається до неї грудьми.

— Що ти? Здурів? Лиши! Хочеш по зубах набрати?

Відтручує його. Лає. До нього наближається мати дівчини. Стара, поморщена жінка.

— Чоловіче! Чого чіпаєшся дівки? До чого вона тобі, га? Йди собі своєю дорогою...

Ловить його за руки. Стрілець пускає дівчину, вискалює у дурноватій посмішці зуби. Закидає руки на плечі господині.

— От, ще раз знайшов собі роботу! — і лютиться й посміхається господиня. — Гі, на тебе! Чого причіпаєшся до мене? Іди ж ти, га!

Сміється уриваним реготом.

— Дайте йому в писок! — рубає донька.

Господар хитає головою:

— От раз нападсть!

— Не дивиться, біда, що стара баба! — докоряє господиня. — Де в тебе очі?

Виривається з його обіймів. Ловить його за плечі. Викидає з хати. Він дає поводити собою, як дитина. На його лиці, зарослому кудлатою бородою, виявляється скука, втома...

Виходить з хати, дивиться на стріху. В одній хвилині прокидається в його душі жадоба помсти. Крізь голову пролітає неясне бажання пустити з димом хату й її мешканців. Але в другій хвилині все те забувається. Немає сили сформувати підсвідоме, невизначне бажання.

Плює з досади й іде далі.

Завертає з товаришами знову до польової кухні, звідки недавно одійшли. Надіються дотиснутися до страви. А там, як було людей сила, так не стає їх ні трохи менше. Та вже тепер рішаються вони залишитись тут до кінця.

Аж ось починає хвилюватися море голів. Чиниться рух. Хитаються рамена, плечі, підводяться вгору голови. Хто живе, задирає очі під хмари. Дивиться, дивиться, заслухається в шум, такий добре знайомий усякому стрільцеві, такий небажаний, неприємний усюди, де збирається юрба. А в повітрі то-рохтить, гуде, як би бив у віддалі тисячами деревляних калатал.

В-одно наближається.

Уже ні в кого немає сумніву, що це ворожий літак. Тільки, що не виринає ще в них

над головами. Бодай вони, ті, що коло кухонь зюрбилися, не бачать ще його. Чують його гомін, чують наближення й більш нічого.

Аж ось глухий вибух стрівожує людей. Падає бомба. Недалеко від них. На городах. Ще не могли роздивитися, де саме, як уже другий вибух, зараз таки коло них. Третій... четвертий...

Як зачаровані стоять, у димах, у куряві землі. Збиті вкупу, безсилі, немічні. Ні повернутись, ні подумати про рятунок, про захист. Здавалося, що єдиною обороною всякого — притиснутися ближче до товариша. Збиваються ще тісніше в купу.

І вмить прокидається в одного, в другого, в усієї юрби почуття свідомости. Починають вириватися на всі боки. Куди легше... Розптовхують одні одних раменами, ліктями, ногами. Счиняють крик. Бажання визволитись із гурта перекидається від одного до другого, захоплює всіх.

Не минає хвилинка, як розскакуються, розлітаються на всі боки, розбиваються в окремі гуртки. Й ті розсипаються... Не знати, де дівається збита перед хвиличкою юрба, що сталося із цими голодними, немічними людьми.

А по всьому селі лунають постріли. Хто з чого може — стріляє до літака. З крісів, револьверів. Пекло в селі счиняють.

Поки прогомів у повітрі літак, поки

затихли останні вибухи бомб, що злітали із нього, та пострілів у селі, поки розвіялися дими і позбіралося порозгонювані люди, — починає від півдня лопотіти скоростріл. Ще не зміркували стрільці, що це, — вже засипають село шрапнелі, сколихують землю ґранати.

— Ляхи!...

Було над людські сили слухати цього крику й задержувати рівновагу духа. Одно слово, страшне, стає гаслом до панічної втечі. Тепер уже ніхто не думає ні про що інше, як тільки, щоб утікати. Яко змога хутчій утікати звідси.

Вуличками, городами, крізь оплоти, хто куди може — біжать, утікають. Хто мав ще кріс на плечах, несе його, потім кидає край дороги, щоб легше ставало, потім зриває наплечник з рамен, кидає теж. Уже ні про що не дбає, як тільки щоб рятувати життя.

Тут і там чують, як хтось їх спиняє, як закликають їх до оборони. Не слухають. Дивуються. Як? Без кріса? Голіруч?... Не задержуються...

Тут і там блисне перед очима дуло револьвера. Та й воно не спиняє нікого в утечі. Вони байдужі на все. Тільки одно знають: Далі. Далі. Перед себе.

За селом збиваються в гурти. Йдуть юрбою. Не помагає й те, що чують стріли своїх.

Не бачать, що край села розставився гурток стрільців у розстрільну й бє перед себе. Не бачать, що мов на крилах злітають на край села гармати Струмеляка й закидають картачами поля. Не спиняє це тих, що почали вже втікати. Для них немає рятунку. Вони вже втікають перед своїм власним страхом. Кожний ступінь, що його пройдуть, підганяє їх іще дужче. Вагою лягає на їх тіло втома. Гонить їх грізна тривога.

Розбігаються збитими з глузду чередами на всі боки.

Бандурка не знає вже — куди далі? Де свої, де воріг? Відбився від шляху. Здається йому, що він зовсім оточений. Як тільки виринають стрільці за селом, починають бити на село гармати — вже із сходу. Бють тепер з двох сторін.

Куди втікати? Що робити? — шарпає мізок тривожна думка.

— Та то свої бють! — кажуть йому люди.

— Як — свої? Хіба ж там — наші?

— Наші! Наші! — впевняють. Заспокоюють.

А гармати гучніше звідти гатять...

— Нехай їх чорти візьмуть, як це наші, що їм так скажу! — зривається проклін з грудей Бандурки. — Подуріли?

Гармати далі гудуть. Набої тріскають і над селом і над стрільцями, що трохи з розуму не зрунешся. Свої! Свої гармати!

Починається панічна втеча. Куди хто бачить і може. Всі втікають на схід, тільки ріжними стежками. По дорозі одні до них пристають, одні губляться. В найближчому селі знов збирається частина розбитків Бандурчиного куріня. Тут вони дізнаються, що Поляки пройшли вже далеко на схід — до Стрия доходять. Спинитися ніяк. Іти вже нікуди. І дізнаються, що то свої засипували їх шрапнелями. Втікли перед ними й хто знає, чи знову на них не будуть бити!...

Тепер утікають перед Поляками, перед своїми, втікають сами перед собою, перед своїм страхом. Куди ні прийдуть — довідується, що Ляхи — або тут були і пішли далі, або в найближчому селі. Тут і там обстрілюють їх раз від півдня, раз від півночі, то гонять за ними із заходу, то здержують їх від сходу. Ніякої сполуки з командуванням немає, ніяких звісток від нього. І куди не прийдуть, натрапляють більш на сліди своїх, ніж на ворога. Йно-що тут були. Бачили їх. Думали, що ворог. Стріляли на них і — втікли. Значиться свої їх далі обстрілюють. За своїми вони гонять і паніку серед них збільшають... Не мають ніякого звязку із сусідніми відділами. Втікають перед своїми. Прокрадаються.

Доходять так аж до Вовні. Тут бачать, як наближається до них великий відділ. Йде із Стрия на північ — у сторону Мико-

лава. Бандурка дає наказ ховатися в ровах. Готові до бою, використовують стрільці хвилинку відпочинку. Лежать у ровах, чекають знаку від розвідників. За чверть годинки вияснюється. Йде курінь сотника Задорожного, що вийшов тільки-що із Стрия. Має обсадити сусіднє село й держати його так довго, доки всі частини не перейдуть за річку Стрий.

Від Задорожного дізнається Бандурка, що команди — корпусу й бригади — є ще в Стрії, але пізно увечері мають одійти. Бандурка передає курінь Летивітрові, щоб провадив його до Стрия. Сам він чвалає кінно до команданта корпусу. Застає його на двірці, крайно знервованого. Зголошується, що прийшов із своїм курінем. Командант каже:

— Добре, добре! Я можу на наших людей числити. Але що нам це допоможе?... Ми розбиті на всьому фронті. З усього корпусу осталися недобитки. І ті йдуть і йдуть і де спиняться — не знаю...

Далі знайомить його із страшним становищем. Поляки заняли всю землю на захід од Стрия. Завтра в Стрії будуть. Як не прийдуть заповіджені підкріплення, все пропаде. А що діється на північ від Дністра — не знати. Ще сьогодні мусять перейти за річку Стрий.

Дає Бандурці ближчі диспозиції, що йому далі робити.

В Стрії стація забита майном. Товарові вози з військовим добром, льори з обозними возами, з гарматами, з військовим матеріялом. Ваґони з дровами. Але найбільш потягів з нафтою. Цілі валки цистерн.

Коло них найсильніщий рух. Увиhaються там військові й цивільні. Молоді й старі. Гуртки Жидів пересварюються з військовими, торгуються із цивільними. Між потягами із цистернами нафти бігають чеські військові старшини. Спадають гуртом на машини, призначені до евакуації військового добра, зводять за одні бій, забірають їх, інші без спротиву дістають. Причіпають до валки цистерн. Вивозять потяги з нафтою в напрямку до Сколього.

На де-яких машинах сидять скріплені варті. Машиністи й палячі огрівають машини під загрозою крісів і револьверів. Везуть їх до військових потягів. Їдуть з військовим добром під сильною ескортою в сторону Долини, Калуша...

Коло самої стації крик, гамір, лайки, прокльони. Штабові старшини обступили один потяг і кричать один наперед другого, що цей потяг мусить зараз одійти. Погрожують стрільцям розстрілом, як зараз не доставлять їм машини. Стрільці кленуться, що збігали всю стацію — ніде машини нема.

Повітря розтинає свист. Майже на остан-

ньому ряді рейок сопе машина. Свистіння повторяється в-одно. Стрільці кидаються у той бік. Бачуть: їде нафтовий потяг.

— Гей! Гей! Гей! Гов! Чекай... Тримай!...

Біжуть, гонять, кричать... Падають на рейках. Схоплюються й далі в погоню.

Залізничники стоять, дивляться, сміються із стрільців. Ні машиніст, ні чеські офіцери не слухають стрілецьких криків. Залізничники хочуть їм допомогти. Починають свистати. Вимахують червоними прапорцями. На сигналі звертає увагу машиніст. Хочє спиняти потяг. Чеські старшини підгоняють його. Націляються до нього з револьверів. Вони бачать, що готується замах на їх машину. Стають в оборонній поставі проти стрільців. Блискавки крісами. З плечей, у руки. Стрільці стріляють у сторону потягу. Офіцери — в сторону стрільців. Машина сопе. Потяг відходить із стації.

Раптом усе втихав. Команда двірця повідомляє, що зближаються до Стрия потяги з військом. Приходить заповіджена Державним Секретаріатом військова поміч.

Ця звістка вносить заспокоєння. Нема вже такої небезпеки. Нема потреби так нагло вивозити. Свіжі транспорти підуть у сторону Самбора. Здержуватимуть ворога.

Вже тут і там починають торочити комбінації про переміну воєнного становища.

Виринають чутки, що взагалі не треба буде опорожнювати міста.

Перед стацію заїздить авто. Бандурка якраз виходив від команданта корпусу, як спинилося авто і з нього висідає трьох подорожніх. Один остається в авті із шофером.

— А... пан посол? — дивується Бандурка.
— Куди пан меценас автом?

— Рятувати нашу справу! Вітайте, пане поручнику.

Бере його на бік.

— Як там? Можна буде безпечно переїхати до Сколього?

— Пан посол до Чехословаччини?

— Ми їдемо до Відня. Я — член виділу Національної Ради. Мушу робити, що можна. Зо мною їдуть два панове державні секретарі. Від того, чи ми щасливо і впору доїдемо, багато залежить. Знаєте, пане поручнику, я не маю багато довіря до наших команд. Вони запевняють мене, що можна їхати спокійно і — впакують нас просто Полякам у руки.

— Але ж, пане после! Ціла околиця ще вільна. В наших руках...

— Справді? Справді? Можу вам вірити? Запевните мене на нашу стару знайомість, що дорога до Сколього вільна? Вам я повірю! Скажіть, що можна безпечно їхати, — я не йду навіть до команданта корпусу. Що він там знає...

— Але ж, пане после! Поляків тут ще нема. До Сколього, панове, махнете за пів годинки.

— Я зараз. Я зараз, — звертається розмовник Бандурки до своїх товаришів, що нетерпеливо його підгоняють. — Дякую вам, пане поручнику.

— Пане после! Як там? Що буде з нами?...

— Пропали ми! Кажу вам: пропали ми. Але ви тримайтеся! Ми своє теж робитимем за кордоном. Одна для нас розвага: не тільки ми — вся велика Росія пропадає. Але Росія не загине! І ми врятуємося з нею!... До побачення, пане поручнику. Проведіть мене до команданта корпусу.

Бандурка завертається з ним на стацію. Зустрічає вартового.

— Доложіть пану полковникові, що приїхав пан посол Лисовський і два панове державні секретарі.

Коли вартовий одійшов, Бандурка мовить до Лисовського:

— Тепер дуже загострено все. Панове мусять хвилинку подождати.

До Бандурки підходить його знайомий. Хвилинку шепочуть щось. Бандурка нервується:

— Не може бути?

— Йно-що прийшла звістка.

Лисовський запитує Бандурку, що такого.

Бандурка каже, що резерват. Але панові послові Лисовському... Знайомить свого товариша з Лисовським, з державними секретарями. Переповідає їм сумну звістку. Поляки загрожують Миколаєву. Від ранку був бій під Демнею. Знищені всі наші частини. Поляки обстрілюють уже Дністер. З Миколаєва безнадійний крик за допомогою. Транспорти, які були призначені до захисту Стрия від заходу, від Самбора, мусить команда одіслати до Миколаєва. Стрий остається без оборони.

Бандурка прощається з Лисовським. Він мусить одійти на фронт. Лисовський денервується. Не хоче випустити Бандурки. Каже себе вести до команданта корпусу. Не можуть ні хвилинки змарнувати...

Тепер уже на стації шалений рух. Паніка всіх охоплює. Транспорт із Станиславова тільки заїздить, зараз у тих самих вагонах їде під Миколаїв. Старшини розбиваються за машинами. Машин немає. Потяги стоять і ждуть, поки запропаستяться...

Коло шостої години розноситься по місті звістка, що Поляки захопили в свої руки міст на Дністрі в Миколаєві.

Тепер уже нема ніякої надії. Команда корпусу в-одно на телефонічній розмові з Державним Секретаріятом, який безупинно радить і радить... Обмінюються в-одно звідомленнями про події на фронті. Рада держав-

них секретарів усе ще жде із Стрия надій-
ніщих звісток. На всі її запити командування
дає одну відповідь:

„Усе розбите, розсипане. Увесь третій
корпус знищений. Стрільці з крісами кида-
ються на старшин. Немає змоги здержати
панічної втечі.“

Тоді о восьмій годині товариш держав-
ного секретаря військових справ подає до
відома командантові корпусу постанову Ради
державних секретарів, щоб вислати до По-
ляків до Самбора парламентарів з предло-
женням завішення зброї.

Ніхто не вірить, щоб це допомгло. Але
парламентарів висилають з білим прапором
в авті в напрямку до Самбора. Вони вже —
не вертаються. Пропадають разом з автом...

Їх і не ждуть. Починається загальне опо-
рожнювання Стрия. В сторону Миколаєва від-
силають для оборони — панцирки.

Було вже над вечір, як курінь Бандурки
переходить через місто.

Все тут — як вимерло. Крамниці, хати
позачинювані. Серед людей страшна паніка.
Бояться одні погрому, одні арештування й
вивезення. Жидів і Поляків як би не було
в місті. Тільки проходять вулицями військові
відділи, переїзять обози, муніційні вози, гар-
мати, шпиталі... Гомонять важкими колесами
на камяних вулицях. Коли проїздить гармата,

товаришить їй брєнькіт шибок у вікнах ка-
м'яниць. Сумно дудонять гомони колїс се-
ред пустих вулиць, серед глухого вимерлого
міста.

Хто може виїхати — втікає...

Між військом затримано лад. Панїку ши-
рять цивільні, які не знають, що із собою
робити.

Тут то там біжить дезертир. Потягнув
щось і втікає. Його затримують. Погрожу-
ють крісом. Кричать. Потім пускають. „Йди
на сто вітрів!“... Кому в голові з ним захо-
дитися...

Починає накрапати дощ. Зганяє де-яких
людей до хати. Відбірає в них охоту суяти-
тися по вулицях. Може неодного задержує
вдома, спиняє від утечі.

Бандурка проходить із своїм курінем че-
рез підмінований міст. У Фаліши остає один
день. Приводить до ладу курїнь. Помалу по-
чинають збиратися розсипані люди. Курїнь
за два дні трохи не подвоюється. Своїми
й чужими. Приходить майже до своєї дав-
ніщої сили. Летивітер тримається із своєю
четою його курїня, поки не дібеться до своєї
бриґади.

Через річку йдуть і йдуть відділи за від-
ділами...

Другого дня Поляки починають пробива-
тися через річку Стрий. У завзятих боях,

у яких бере участь і курінь Бандурки, вертається до стрільців їх давній дух. Хоч ворожого наступу не спиняють і ніччю мусять передиратися, йдуть уже збитою лавою, задержують боєздатність.

Дальший похід Бандурки — це спинювання ворога на кожній річці. Відступають серед боїв. Заскакувані ворогом з усіх боків, пробиваються. Проходять лісами. Шукають переходів через річки. Хоч коням вода по клуби, хоч вози трохи не спливають — вони переправляються через гірські річки, готові в кожній хвилині розправлятися з ворогом.

По дорозі зустрічають усякі відділи. Дізнаються, що сотні до половини порозгублювалися, майно обозне й усяке инше розтрачене... Дезертири позабірали коні й повтікали...

І тоді тільки стає Бандурці видно, що безупинне змагання його куріня з ворогом, удержування супроти ворога фронту, урятувало його курінь від розбиття.

Так нагло впало...

Для виїзду оставалося Щирицькому кілька годин часу. За коротку ніч він мусів усе зліквідувати. Одно роздає, одно нищить, инше забірає. Та в загальному розгардіяшу, та ще поночі, годі йому було все переглянути, годі було розміркувати, що де зробити. Багато обозного матеріялу відходило, бозна, куди. Мало того.

Приходять одні — вози розсипалися...

Коли? Як?...

Чіхають голову. Нічого йому не виясняють...

Инші — коней нема.

Як нема?...

Нема...

Каже запрягати свій візок. Хоче їхати до стайнів. Йому кажуть, що не треба! Візники повтікали з кінями...

Він не всилі розірватися. До нього пристає в-одно повітовий комісар, урядовці... З усіх сторін приходять військові. Запитують, що із цим робити, що з тим? А вже найгірше, що нема на чому вивозити всього добра...

Він у розпучі... Замість, щоб подбати про вивезення найціннішого матеріялу, він мусить налагоджувати як уже не справність, то сяку-таку можливість транспорту.

Час утікає. Година відїзду квапить. Врешті все йде на галай, на балай. Що хто хоче, що захоплює, що кому під руки попадає, — кидає на вози. Вирушають темною нічю.

Щирицький, кривий на ногу, їде на візку. Коло нього сидить молода дівчина, яку він вирвав від батька-матері. Забилася в куток. Як би на хвилинку присілася. Але Щирицькому вона впала важким тягаром на голову. Він вивіз її силою своєї волі. Перебрав за неї моральну відповідальність. Увесь час їзди поночі, він бачить употемку великі, сполошені очі, звернені в темряву ночі. Кілька разів запитує, чи добре їй сидіти. Дістає уривану, мляву відповідь. Слів не розуміє. Здогадується, що нічого їй не треба. Замовкає й він.

Тепер уже в думках перелічує своє обозне майно. Згадує, що мав. Що взяли, що залишили... Здогадується, що дуже багато цінного майна залишили. Бодай він не бачив і того й цього... Так його те все прибиває, що перестає думати. Діжде ранку, побачить.

Заслухується в гуркіт возів здовж шляху. Не бачить їх потемки. З гомону коліс намагається вгадати, як їдуть? Чи добре?... Рівно

котяться колеса, одностайне торохтить на шляху... Тільки десь кінь біжить на трьох ногах. На четверту налягає. Передню. Так. Це його Гнідий.

— То Гнідий так штигулькає? — звертається до візника.

— А най його мара побє! Здохляк якийсь!... Каліка вічний! — воркоче стрілець-візник.

— Що ж йому? Знову загвожджений? Хто його кував?

— А хто його кував?... Грім би його тріс!... Непідкований.

— Та й ти, чоловіче, босого коня гониш?

— А що ж? Було його лишати?

Щирицький замовкає. Нагадує собі, що він сам казав поки-що не підковувати.

— В Товмачі ж не забудь підковувати!

— Ну, ну! Як буде ще до чого прибити підкову.

Щирицький їде вже далі похмурий.

Що-хвилинки мусить відкашлювати. До грудей набиваються йому тумани куряви. Увесь його обоз і шпиталь встелив дорогу поперед нього. Вся курява зпід кінських ніг, зпід коліс залишається, падає йому на голову, на груди...

— Закутайте собі добре голову, панно Зою, — звертається до товаришки. — А то пропадемо тут у куряві.

— Я загорнулася. Але хіба то що pomoже?

— Бодай трохи заслонить.

— То ще тільки початок...

Зітхнула.

Щирицький нічого не сказав на її слова. Справді — це тільки початок! Що то ще жде їх! Які труди, які невігоди...

Чи не краще, — думає, — було б оставити цю квітку в її квітнику, в хаті її батьків?

Задумався. Крізь своє рамя він чує тремтіння тіла дівчини. З холоду чи від зворушення?

Докір сумління, чи добре він зробив, забіраючи її, — не довго його муляє. Відразу усвідомлює собі все, що там тепер могло б діятися.

Та й ти ще сумнівався? — докоряє собі. — В найліпшому разі опинилася б у тюрмі.

Але що ж це тебе обходило б!... Була б осталася під опікою матері. Взяли б — мати за нею наглядала б. А може б і не взяли... З огляду на матір...

Щирицький гірко посміхнувся.

Коли б ще й батькові та матері вкрутилося... Бо що на них скажена Ляшня, те він знає. В кожному шинку вже не хто, — ремісники, всякі возні й інші панські попи-хачі на нікого псів так не віпали, як на Ромка й на Зою та на стару Лімницьку.

А що вже самі панки собі на них зуби го-стрили...

Згадав, що когось йому недостає...

Де ж той Ромко? — дивується. — Чому він досі не здігнав їх? А може він їде де позаду?

Помалу починає розвиднюватися. Потягає від яруг холодом, закидає їх туманами мряки. А виїдуть на горби, ранішній вітер до костей добірається.

Щирицький підводиться скільки разів на сидженні. Хоче обіймити своїм поглядом весь обоз. Не всилі всього обхопити. Спинає візок. Каже привести собі свого коня. З трудом всідає на нього. Їде в обхід обозу, що роз-тягся здовж дороги.

Від того, що кидається йому в очі від першого погляду, він за голову хапається. Окремі люди, окремі вози, де-які речі на них — нагадують йому все инше добро. За-питує про кожну дрібничку, чи взяли це та те? Одні не знають. Одні шукають по возах. Хтось нагадує собі, що залишили. Щириць-кий кричить, лає. Підїздить далі. І знов собі щось нагадує. Питає ще про инші речі. Теж їх немає. Він уже усвідомляє собі, скільки то всякого найціннішого добра залишено. Жах його охоплює.

Врешті каже собі: „Пропало!“ Він не за-недбав нічого. Про все дбав, про все памя-тав. Не його вина, що вночі дістав наказ,

вночі мусів одїхати. Не його вина, що люди повтікали. В такім часі, коли кожний бачить катастрофу й щасливий, як може вихопитися, — годі врятувати все добро. Тим більш, коли за тих скілька годин він мусів ще й подбати, щоб постягати із сіл свої патрулі. І так одна — найдальша — не прийшла впору. Може їх ще здогонить. А ні — то люди розбредуться. Як уже не повтікали... Годі було инакше!

Злазить з коня. Пересідає знов на візок. Його погляд падає на товаришку подорожі. Очі в неї червоні. Чи з неспаної ночі, чи від плачу?

— Що ж, панно Зося, пора б нам поснідати.

— Я не буду ще їсти, пане сотнику...

— Ви тільки не робіть церемонії. Тут вам не гостина, тут важка стрілецька служба.

Хотів жартувати. Підніс навіть голос. Але як тільки це сказав і подивився на дівчину, побачив стрівожений її погляд. Жалко йому стало.

— Не журіться, панно Зося, я тільки жартував. Ви чули, що я перебрав вас під свою опіку, взявся відповідати за вас перед вашою мамою.

— Ви, пане сотнику, мною не журіться. Я сама мушу дбати про себе, як кожний стрілець...

Не могла скінчити. Затулила рукавом лице. Щирицький чув здавлюване хлипання.

Лишив її. Нехай, — думає, — перестраждає перше своє горе розлуки. Нехай заспокоюється.

Він почав придивлятися до того, що діється здовж шляху. Чим далі їдуть, бачить він, як виринають що-раз то нові люди. То гуртами, то гусаком, то однимцем напливають із сіл. Їдуть польовими доріжками більші або менші відділи людей. Ледви що-десятий, або й то ні, має кріс на плечах. Двигають зовсім непотрібні речі, замість того, що давало б їм змогу боронитися.

Окремі гурти йдуть у різних напрямках. Одні в напрямку до Нижнева, одні в протиний бік. Розходяться по селах, остаються по шляхах, сходять у збіжжя. Майже ні одного відділу не стрічається, що б ішов у військовому ладі, а вже таки ні одного, що б ішов вояким походом. З настрою, в яким вони йдуть, видно, що досить було б одного вистрілу з власного кріса, щоб уся та юрба, куди тільки долетів би голос пострілу, кидала останнє воячне знаряддя, втікала, розбігалася.

Це вже не військо, — думає, — це сполошена череда...

Чим ближче Товмача, Станиславова, серед юрби стрільців проявляється настрої паніки.

Видно вже повний розвал армії. Коли таке в запіллі, то що ж діється на фронті?... А може як-раз це тому, що — в запіллі. Що ворога не бачили. Раптом дізналися, що наближається з двох боків. Втікають, не знати, перед ким.

Натужені нерви армії потріскали, порвалися. Уже ніщо не всіли задержати їх хоч би в найслабшому звязку з мізком. Це вже юрба, що загубила розуміння обовязку. Затратила почуття волі. Втікає перед власним уреченням страху. Чим більш віддалюється від організованого осередку, чим більш розсипається, тим основніше затрачується в неї спроможність і надія на оборону.

Тут і там зустрічаються частини обозів. Короткий перегляд того, що вони везуть, переконує Щирицького, що везуть без ладу, без розбору, без системи те, що попалося під руки... Від того легше стає йому на душі. Він із найкрайнішої закутини, зпід буковинської гряниці, зпід румунського боку — все ж таки встиг ще сяк-так забрати, що більш цінне. Та ще в додатку і шпиталь мав з тяжко раненими.

Ні!... Він ще виїхав — хо-хо! го-го!... Коли б так усі...

В Товмачі Щирицький спиняє свій обоз на довший відпочинок. З огляду на шпиталь. Виїхали без лікаря — їх шпиталь стояв під

доглядом двох місцевих лікарів — Українця й Жида. Тепер ранені опинилися без лікарської помочі. Санітарі при пильній увазі Зосі обходять хворих. Але без лікаря не обійшлося. Треба було стягти міського лікаря, щоб поперевязував найважчі рани... Щирицький сам перебірає на себе ролю команданта шпиталю. Цілий час відпочинку він на ногах. Обходить усі вози. Коли спровадили лікаря, вони в двох ще раз спиняються коло кожного хворого.

Аж ось увагу всіх звертає на себе чимала курява, яка збивається над шляхом. До міста наближається юрба людей. Чоловіки, парубки, між ними хлопці — майже діти — йдуть у чвірках здовж шляху. Чотири до п'ять тисяч людей... В полотнянках, у сиряках, у військових одягах, або тільки шапках, у чоботях, босі, як хто міг вихопитися — йдуть до Товмача... Чимало з них має кріс на плечах.

Їх запитують, звідки, куди?

До Станиславова. Рятувати українську державу...

Цей похід селян з ріжних сіл до Станиславова, до війська, тоді, коли армія розхитана, розлітається, — сльози на очі витискає. Сльози радощів...

Стрільці з обозу Щирицького вітають селян бадьорими окликами. Підводяться на во-

зах ранені. Її вони докидають вияви своїх радощів у загальне привітання.

Похід не спиняється. Йде далі.

Місцева команда звертає його на Нижнів, за Дністер. Там збирається армія...

Щирицький довго не всилі був одірвати очей од цього живлого взриву державницьких почувань селянства...

І думав: який це контраст до розвалу самої армії...

За Товмачем, на шляху зі Станиславова до Нижнева, годі вже проїхати. Обоз Щирицького впаковується між вози, гармати, між юрбу стрільців. Їдуть нога за ногою. Щирицький сам сидить у повозці. Його товаришка поїхала на шпитальному возі. Не могло, що її переконував... Не для того, — сказала, — щоб шукати вигоди, виїздила з хати. Не залишатиме в дорозі тих, що потребують її помочи. Щирицькому не оставалося нічого іншого, як погодитися з її волею і постановою.

Все ж таки їде й докоряє собі, що він не виконує добре обов'язку, прийнятого добровільно на свої плечі. І переконує себе, що нічого не сталося. Але й приловлює себе на почуванні, що краще йому їхалося до Товмача, ніж тепер.

Чимале замішання в його душу внесла

ця дівчина. Хоч як він вмовляє в себе, що з огляду на її добро, на її безпеку він так хвилюється, щось у його душі нашіптує йому, що це не те... Йому скучно без неї... Очі мимохіттю повертаються туди, звідки повіває хустина, якою повязана в неї голова.

Клене сам собі раз-по-разу.

Його думки на хвилину вриваються. Він наздоганяє батарею. По старій звичці дивиться, в якому то вигляді гармати. І відразу з дива не може вийти. До коней і до обслуговування гармати по трьох стрільців — візників чи гарматчиків? Одні на конях. Одні підбігають коло своїх коней. Інші наганяють коні, пускають їх і вскакують на гармату. Все це — картина сильного розгардіящу.

Щирицький переганяє батарею. Здоганяє команданта. Пізнає товариша. Вітається. Їдуть хвилину один поуз другого.

Щирицький дивується, що така незвична картина — ця його батарея. Запитує, чи це гарматчики на конях, чи візники обслуговують у нього гармати.

Сотник кидає на нього чудним, злющим поглядом. Хвилинку мовчить. Чи погамовує себе, щоб не висипатися лайкою? Чи взагалі не має відповіді? Врешті вриваними, рубаними словами, запитом на запит — відповідає:

— Люди?... А хіба ж то так близько від Добромиля?...

Щирицький відчуває зденервування у тоні голосу. Оправдується. Каже: він думав, що могли повтікати...

— Повтікали? — ще більш хвилюється сотник. З усієї сили кричить Щирицькому над головою: — Ні! Пересипало їх так! Ти думаєш, що це мої люди? Тут уже я їх захопив од якогось обозу.

— Але коні добре тримаються!

— Ха-ха-ха! Коні!... Коні?... — засміявся дико. — Я вже вдесьте міняю коней! Де їду до двору, випрягаю свої здохляки, лишая, беру свіжі...

Вибухає знову терпким сміхом. Як би побачив очима душі ще раз картину, що в-одно насміх у його душі родить.

Та потім звертає своє лице до Щирицького. Вдивляється йому гостро в очі.

— Ти знаєш, що це значить зробити дорогу від Добромиля до Нижнева в кількох днях? Ні їсти, ні спати, ні відпочивати?...

І відразу змінює тон голосу на м'який, сердечний.

— Дозволь, я сяду до твого візка.

Зіскакує з коня, кидає поводи стрільцеві від батерії, влазить до візка. В одну мить засипляє.

Їдуть так довго. Щирицький спершу спокійно слухає глибокого його віддиху, вриваних стогонів, коротких, жахливих окликів,

нервового зриву здавлюваного хлипання. Кілька разів сотник схоплюється, розплющує очі й у ту ж мить знову засипляє.

Щирицький урешті починає непокоїтися. Прикликає стрільця. Розпитує про сонного товариша.

— Пан сотник не сплять уже три добі! — пояснює стрілець. — Ай, як вони гарно заснули, дай їм боже здоровля! — радіє. — А то — що приїдемо куди вночі, випряжемо коні, доки ще ляжемо — „алярм!“ — і в дорогу! І знову гони під обстрілом. Ей! Єй-ей-ей-ей!... Погана була наша їзда!... Як би не пан сотник та оці два Гуцулики, що їдуть позад батерії, вже давно наші гармати попали б у ляцькі руки! А то ті два жибівські — такі вам холери, що то, ади, не спить, не їсть, бог його знає, як воно на ногах держиться. От-так приросло до коня, та й так би весь вік на ньому.

Мимохіттю повернув до них голову з подивом.

— Аді! Бігме не знаю, коли вони ще спали. А дивіться, які в них очі! Як світяться. Ану, най би хто хотів утікати. Зараз би йому кулю в голову!... О, то страшний народ!...

Підчас цієї балачки стрільця Щирицький приміщує вигідно свого товариша у візку. Сам сідає біля візника. Їдуть так добру годину. Аж ось схоплюється сотник на рівні

ноги. Тепер уже не заплющує зараз очей, але й не може спам'ятатися. Ловить за бравніні. Небагато спершу помагає й те, що Щирицький обзивається до нього. Минає кілька хвилинок, поки він нагадує собі все. Щирицький спиняє коні, пересідається до нього, починає добувати харчі.

— Горівки! Чоловіче, давай горівки!

— Нема!

— Брешеш! Як можна не везти у візку горівки?

Щирицький посміхається добродушно.

— Маю пляшку вина.

Сотник зараз випростовується на сидженні, бере похліпливо пляшку з рук Щирицького. Вириває. Припадає до неї устами й випиває до половини. Голова звалюється на задню спинку сидження. Він довго не всилі ні рушитися, ні словом обізватися. Хропе з розплющеними очима — на яві.

Помалу починає він говорити тихим, але нервовим голосом:

— Пів року в огні. Шість місяців без ніякої зміни в страшному пеклі. Що це значить?... Га?... Шостий рік на війні?... Карпати. Сербія. Чорногора. Альбанія. „Малаярія“... Альпи. Азія'о... Треба тобі казати? Хіба ти не розумієш, що значить п'ять років без перерви в огні? Хіба ти не знаєш, що значить Азія'о? П'ятьдесят кроків од позицій

ворога? З гарматами? І він бачить тебе, як на долоні? І ти місяцями цілими, як день так ніч, висипи між життям і смертю?... Чекай же ж! Що з твоєю ногою?

— Сьогодні на коні їхав! — мовить бадьоро Щирицький, немов почуває приплив молодечої сили до душі.

— Ти в службі? Та ж ти — каліка. Чоловіче!...

— Ну! Є гірші! Та й що ж я маю робити?

— Я чув, що ти вернувся до гімназії.

— Що ж було робити? Вислугуватися Австрії по етапних канцеляріях? Волів наших дітей вчити. Але як прийшлося в своїй державі вибрати між школою й військовою службою, вибрав останнє. Школа — це для мене відпочинок. На відпочинок буде досить часу. Живуть же люди й без ноги і ходять. А то, що мені поторощило ногу... Не піду ж через це на запічок! Буде ще досить часу вилегуватися! Як оженюся! — посмішковує сам із себе Щирицький.

— Пора б уже, пора! Я також женюся, як тільки скінчиться це пекло! Коли мене вже Азія'го залишило живим...

Неначе одривається від страшної картини й утоплює очі у ще більш жахливу. Мовить з острахом:

— А я тобі кажу, що Азія'го — то ще нічого в порівнянні із цим, що я пережив

на добромильському фронті... Не віриш?... Шість місяців стояти в огні, бачити перед собою людей, перетомлених п'ятилітньою війною, і розуміти безвихідне наше становище... Ти знаєш? Людина гірш каменя, коли її нерви витримують таке!...

Щирицький хоче щось зауважити. Сотник не допускає його до слова.

— Та й коли б ми ще мали свіжих людей! А то — ті самі, що тільки-що вернулися з італійського фронту! Хіба що на поміч їм прийшли старики й діти із зайнятих або загрожених повітів.

Починає розповідати із захопленням, як сивоголові дідуги, старі австрійські „канонери“, що навіть Австрія не дібралася до їх віку за цю війну, зголошувалися до служби: „А що ж, — казали, — ворог і так, як прийде, не пощадить нас! Маємо загинати в ляцьких руках, краще од кулі!“... Як жінки останню сорочку з хати приносили для стрільців, що боронили їх в окопах від ворожого заливу!... Як давали собі спокійно забирати останню корову, останній мішок збіжжя... „Все для війни, — казали, — все для оборони! Все в жертву для України, щоб тільки Лях не станув на цій землі!“

— У всякого, хто жив у прифронтовій полосі, не було завеликої жертви, щоб тільки стрівожені його очі могли вичитати в твоєму

лиці надію, що ти не впустиш ворога. Такий вчувався жах перед можливою втратою волі... Того ніяк не змалюєш словами... То була любов України, яка прокинулася в душі народу на погрянниччі, то була любов волі, загрожена почуттям, що на ту волю настоює кожний постріл ворожої гармати. Ця любов волі зродилася в огні пострілів і росла та кріпшала, чим більш змагалася ворожа діяльність... Я порівняв би її з любовю життя в людини, присудженої до смерті. Чим більш відкладають виконання смертного присуду, тим глибшою, бо безнадійною, стає любов життя. Таке почувалося там на погрянниччі.

Щирицький далі питає. Сотник відповідає...

Як він себе там почував? Що?... Порівняння з Азіяґом не видержує критики?... Порівняння з Азіяґом?... То бліде, невинне порівнювання!...

Чому?

Там людина була одним колісчам у великій, справній машині. Було загрожене її життя — то правда... І вся її мета, все завдання — здатися на долю, щоб добра доля зберегла від ворожої кулі. Поза тим — усякий, від жовняра в окопах до команданта батареї, був складовою частиною машини, якою кермувала невидна рука і за якої справність відповідав усякий остільки, оскільки повинен

був виконати своє завдання. Ну, й оскільки час і обставини не вищербили тут і там зуба в механізмі машини, скопуючи це або те людське життя, або цей та той їх десяток. А завданням невидної руки машиніста-керівника було направити виламані зуби коліс машини, доповнити пересіяні полки новими резервами...

А тут він, сотник, був не тільки одним колісчам у новій, невипробованій машині, в додатку збитій наприхапці із заржавілих колісчат, але він був і тією рукою, що вводила машину і себе з нею в рух. Відчував на собі всю вагу відповідальности керівника, мав у додатку розкриті очі на всю машинерію не тільки добромільського, але й перемиського й городецького, львівського й яворівсько-сокальського фронту. Старий вояк — мав ясний перегляд людського матеріялу, розумівся на технічному матеріялі, знайомий був з духовою матерією у центрі нового організму: Української Армії.

То не те, — кидає зденеровано слова, — що дивитися під Азіяґом на смерть жовнярів — того гарматнього мяса, яке в-одно відновлювалося, оживлювалося, мов від цілющої води!... То не те саме — мати перегляд тих початкових мілітарних сил українського вітська, тіві жменьки — тисячки людей, яка зростала від доповнювання висиленими у довгій

війні людьми і якої, коли вони покладуть свої голови, не заступлять ніякі резерви, бо їх — нема!

Бо їх нема! Нема резерв!

То треба було мати розкриті на це очі! Бачити те все й нести на своїй душі цей тягар!...

То треба було дивитися ясними очима на те, як набої в-одно вистрілюються, а припливу нових нема, як би було треба! Відношення вистрілюваних набоїв до присиланого припливу нових було таке, що тямущій людині мізок сохнув на саму згадку: що далі?... Звідки дістанеться муніції?...

Сотник замовк. Задивився в минуле останніх місяців. Насупив брови від важкого спогаду, від болю душі.

Щирицький намагається оправдати те, що було.

— То ще щастя, — мовить, — що ми встигли видерти Австрії ту єдину свою формуцію Усусів, які у відповідному моменті...

Сотник кидається злюще в сидінні. Перебиває йому:

— І ти теж віриш у ту байку, що Усуси нас врятували? Може й у мілітарні здібности Вітовського віриш?...

— Все ж таки, як би не він...

Сотник обурюється. Не допускає його до слова.

— То була б справа инакше виглядала. Як би не надія на Українських Січових Стрільців, були б ми инакше бралися до оборони Львова. Протекціоністи! Вічно протеговані! Що вони доброго за війну зробили? Що були завжди добре вдягнені?

— Ей...

— Не — ей! Це правда! У чиїх руках по перевороті опинилося все військове добро? В їх! Хто одягся в нові чоботи й мундури? Вони! А хто найменше дає про себе знати і за всю війну і за час нашої війни? — Вони!...

— Переборщувш!

— Прошу тебе! Вони одягнені, вони озброєні, вони збиті у військову одиницю в хвилині перевороту і — Львова не всілі врятувати?... А Галичини боронять сім місяців ті самі лянштурмаки, що тільки-що вернулися голі, босі з південних фронтів, перетомлені фізично й душевно розбиті? Ти розумієш, що для таких людей значить, як вони йдуть битися за свою справу й нема для них чобіт, нема плащів, нема крісів, муніції! А як для них на фронті нема, чи може бути для — резерв? Чи можуть бути взагалі в таких обставинах резерви? Га?... Чи може бути гарний дух серед війська, як нема муніції? А хто за те все відповідає? — Вітовський! Перший військовий міністер!... Ти думаєш,

що наші мужики не знали нічого про Горлиці? І вони не бачили того, що відповіді на удар соток гармат не буде як? Не буде чим?...

Ледви віддих захоплює:

— А хоч би й не мужики! То я й такі, як я, маємо стояти на становищі шість місяців і нести на своїх плечах моральну відповідальність не тільки за себе й за свій відтинок, але й за цілість і справність усієї української армії — з чийої вини?

Перехилив пляшку до уст.

— Шість місяців на позиції з такою роздертою душею, того не повинна нормальна людина видержати. А от — видержав! І ще гірше того видержав! Я видержав прорив, як того увесь час і ждав. І відворот. Втікаю без муніції, без можливості відстрілюватися... Все видержую... Людина — це ґраніт!...

Допивав останок вина.

Щирицький показує йому на розгардіяш серед стрільців. На панічну втечу.

— Люди втікають? А хіба ж вони що? Це ж не собаки — це ж люди! — кричить сотник. За стрільців заступається. — Із ціпами, — на гармати? З палицями, хоч би й залізними, хоч би це й кріси були, — без муніції, — на ворожі крісові та гарматні кулі? Із ціпами — на гармати?

Почав реготатися.

— Га, га, га!

Кричить і регочеться. І знову кричить:
— Із ціпами — на гармати?... Га-га-га!...
Модерна українська техніка військова!... Га-
га-га!...

З його горла добуваються дикі храпливі
згуки:

— А потім усяка голота буде резонувати
по каварнях, що — втікали!... Застрілю вся-
кого, від кого б не почув докір для нашого
стрілецтва! На смерть затовчу, як би почув!

Дивиться непритомно перед себе:

— Га-га-га!... Із ціпами — на гармати!...
Га-га-га!... Винахід української військової
техніки... Га-га-га-га...

Вже ледви добувається голос із його горла.
Його голова схиляється на спинку повозки.

Він засипляє вдруге.

Спить довго, дуже нервово.

Нагло спиняється повозка. У ту ж мить
прокидається й сотник.

— Що такого? Що сталося?

— Не знаю. Не пускають далі.

— Спинився рух? Що то могло б бути?

Сотник вискакує з повозки. Добігає до
свого коня. Вискакує на нього. Летить уперед.
Перебивається крізь юрбу.

Починає вже смеркатися. Щирицький си-
дить довго в повозці, не всілі проїхати.
Побіля стоїть батарея його сотника. Подалі

перед батареєю — його власний обоз і шпитальні вози. Ще далі видно якийсь обоз. Там знов юрбляться стрільці. Чути таємничі крики. Де-не-де починають розгорюватися вогні.

Аж ось поширюється страшна чутка: „Поляки з того боку Дністра! Острілюють міст!“ І як на potwierдження цього падає скілька глухих стрілів. Потім вмовкає гамір. Гаснуть вогні, розкидані руками стрільців. Затушувані чобітьми. Настає тиша. Чути, як бють живчики, як серце тріпається в грудях.

Щирицький підпадає під вплив загальної паніки. Він певен, що вже не зможе переправитися через Дністер у Нижневі. І вже нижче немає ніде мосту. Він міг би ще поїхати на схід, ще перехопився б човном на той бік! Але що робити з обозом, із шпиталем?

Що тут робити? Коло Нижнева буде ще певно оборона. Коли не в самому місті, то бодай десь недалеко. Міг би за час оборони мосту перебраться трохи нижче через Дністер. Він знає села, де можна б переїхати. Але що ж йому це допоможе? Його візок і всі його вози мусіли б тут оставатися. Ні, ні! Ані думати про це...

Шукає стрівоженими очима рятунку. Ловить уривки, шматки своїх думок, чи не зачепиться до якої, чи не виведе вона його із

цього безвихідного становища? Не всілі нічого придумати...

А тут ні вперед проїхати, ні назад вернутися. Загатили йому безповоротно дорогу нові вози, цілі обози майна, санітарні вози із шпиталями, що за той час підїхали й сами впакувалися в сак. А там уже напереді стоять по три ряди возів, один поруч другого. Вже четвертого на шляху ніяк не втиснути.

Не остається йому нічого, як злізти й помагати переправити вози й візок через глибокий придорожній рів та зїхати на поля. А по обох боках дороги—ниви, вкриті буйним збіжжям, напричуд дородним. Ні пройти, ні проїхати.

— Йди но, Грицю, подивися, чи глибокий рів?— каже до стрільця-візника, що сидить на кізлі.

— Шкода вам, пане сотнику, думати!— мовить до нього з темряви якийсь стрілець, що сидить край рову.— Куди вам його проїхати? Поламаєте візок і тільки всього.

Грицько вже хотів злізти з візка. Як почув слова стрільця з рову, поправився ліпше на сидженні й мовить:

— Чують пан сотник, що годі.

— А що ж будемо робити?

— Те, що й люди!... Ждати!— заспокоює його холодним своїм міркуванням Грицько.

В рові рухається темна постать. Наближається до повозки. Незнайомий старий стрілець мовить до Щирицького:

— Злізьте, пане сотнику, з повозки. То хоч темно, а все таки — ви на очах.

Після цих слів Грицько зіскакує з кізла. Стає коло коней. Лагодиться їх годувати. Щирицький не дожидається нової остороги. Сходить з повозки. Йде вперед до свого обозу. Знає, що там ждуть його в тривозі. Йде, штигулькаючи, на кривій нозі.

У темряві ночі лунає команда. Передні передають її заднім, ті іншим, усе далі, все далі...

— Позір!

Тут і там чути ладування крісів. По обох боках дороги появляються озброєні сторожі. Нерви починають напинатися у дожджанні.

Щирицький йде й роздумує, як би то рятуватися. Придумує, куди б виїхати із цього саку, щоб пробитися над беріг Дністра, переправитися в брід на той бік. Навіть як би й заняли цю околицю ворожі сторожі, вони ще відразу не зможуть захопити всіх переходів здовж Дністра. Люди спритні. Зміркують зараз, куди ще можна проскочити. Перекинуть у чайочці. Проведуть вози в брід. А там — житами до своїх...

Але, незабаром він зрозумів, що кіньми не виїде звідси. То вже як загата зробиться

підчас відвороту, то стій і жди, доки не пробереться передня частина. Аж тоді ти зможеш рушитися. А ще коли їдуть вози по два й по три — один поруч одного... Вже нехай і ворог наскакує, нехай і кулями сипле, нічого більш не вдіє, як пересіче й забере майно. Бо люди — люди можуть ще так, як тут розбрестися по збіжжях... Он там і ліс недалеко... і в ньому можна б ще забезпечитися. А там уже ніч дасть пораду, як рятуватися...

Щирицький приловлює себе на пустих думках. Що це напливає йому в голову? Адже ніякого ворога ще нема! Спинилися... Ну, й що ж великого? Або то він один? Усі вони тут у такому самому становищі. Щось мусіло статися! Незабаром проясниться. Поїхав же ж сотник. Повинен вернутися. Ну, а як уже піде на остаточне, то й тоді ще не треба піддаватися. Ще остає можливість перебраться збіжжям до найближчого села й шукати рятунку. Перевезуть же ж його.

Йде далі перед себе. Дивиться на вози. Протискається між них. Не може своїх пізнати. Що сталося? Куди заїхали? Поночі годі розібратися в тій густій набитій валці возів, що віхали один на одного. Самі чужі. Самі чужі. Коли ж то їх стільки всяких возів переділило?

Що собі та бідна дівчина думає?... Пер-

ший раз уночі сама. Серед пострілів. В оточенні стільки-то чужого стрілецтва...

Хоче далі йти її шукати. Раптом чує приказ:

— До коней! Їдемо!

Пізнає по голосі свого сотника. Конем пробивається. Щирицький кличе його. Той не чує. Поїхав далі. Знову кричить сотник уже коло своєї батареї:

— На коні! Батерія — вправо! Обози на місці стоять. Гармати вперед! Управо!

І рівночасно чути гуркіт напереді. Починає чим раз наближатися. Частина возів рушилася. Зробився праворуч на шляху вільний проїзд. Батерія видіталася зпоміж возів. Продирається праворуч. Уже помалу посуваються гармати — одна за другою... Сотник тут і там дає лад... За гарматами їдуть обози.

Незабаром Щирицький переїздить через Нижнів.

На дворі вже світає.

Вони переправляються через міст на Дністрі. Пробиваються через хмару возів, гармат, стрільців...

На польовій доріжці прошумів попри них полями малий відділ кавалерії. Погнав у напрямку до Золотого Потока.

Щирицький не всилі з дива вийти, хто б це міг бути. Така знайома людина. Хтось дуже близький.

Не міг його спинити. Їздець прочвалав на коні в повному розгоні. Поки Щирицький зміркував, хто це, поки усвідомив собі, що це людина, якої він шукає, відділив його від переднього їздця цілий відділ кіннотчиків. Одно тільки знає напевно — це Усусуси. Та й їх не спинив. Так летіли...

На постої питає обережно Зося, чи бачила вона коло шляху, із цього боку Дністра, як уже проїхали міст, на полях відділ кавалерії? Пролетів вихорем попри їх вози...

— Бачила. Українські Січові Стрільці.

— І не пізнавали нікого, панно Зося?

Зося одвернула голову, як би задивлялася в невідому даль, у слід тим, що повз неї прошуміли й пропали. Лице залила їй кров.

Пізнала, — думає Щирицький...

— Мені здається, що я знаю команданта цього відділу. Чи не був це ваш шкільний товариш, Летивітер.

— Може... — промовила Зося і спустила вії на очі. Заслонила ними мову очей.

Щирицький не питався більше.

Ріка Дністер пробивається від Нижнева до Заліщик глибоким яром між покутською й подільською височиною. Раз одна, раз друга спадає до Дністра скелистими, урвистими берегами. Звичайно в такому місці другий беріг лагідніший, легко схвильований. Там, де стрімкі скелі перекидаються круто з одного берега на другий, ріка загинає коліно. Все русло Дністра пониже Нижнева — це вюнка гадюка, повигинаний на всі боки змії, що розтягся між горами й сплив водою.

На закрутах ріки — краса, що очей не одірвеш. Тисячі камяних шарів у скелистому, стрімкому обриві гори, один над одним, один над одним, — у них тисячі барв. А в скелях кишить од безлічи останків замерхлих віків, свідків минулого життя. Рослини, звірі, черепашки, слимаки, черепашини — все скамяніле, все заковане в скельні береги Дністра. Німою своєю мовою говорить воно про життя прастарих віків у мальовничій квітловині дужого Дністра.

На скельних обривах берегів об'єднується давня старовина із сьогочасними днями. По-

між шари скель запускають своє коріння покарлючені сосни, смереки, буки, граби, берези. Скільки між скелями для них пожитку, стільки й сили в їх рості. Малими куцциками вони попримлипали до камяного обриву. Зависли посередині скелі між шовковою зеленню, що встеляє землю верхи берега й між синіми водами, що підмивають скелі хвилями ріки. Зависли, до холодної, камяної убочі притулилися, тремтять при кожному сильнішому пориві вітру, щоб їх не схопив, не жбурнув у хвилі синяви вод.

Ні, не візьме. Не добереться до них. Їх коріння віками вросло між скелі. Воно погналося за поживою далеко в камяний беріг. Увіссалося між камяні шари й стремить у них великою силою. Вся міць деревини пішла в коріння. Бо понад скелю вистає тільки невеличкий вершечок. В-одно смаганий осінніми вихорами. В-одно обцибуваний зломами скель, що падають з гори, поривані літніми гураганями. В-одно відновлюється, відроджується. Покликає його до свіжого життя — весна... Покорчений, помнятий, поскручуваний у більші й менші карлючки, повигинані на всі боки, — ледви слід, що живе. З року на рік, з віку у вік переходить ця жива, мохом вкрита, памятка давнього життя. Корінням своїм з останками прастарих віків обєднуються. Вершком своїм служить пристано-

вищем утомленій меві, заблуканій чайці, половикові... комашці, мотилеві... Наче б рівня їм, наче б з їх покоління...

А там, де кінчається стрімкий обрив, де починається спад, вкритий землею, стріляє високо в небо ліс. Темною гущею вкриває грабина, бучина береги ріки. Де-де й кри-слаті дуби замішуються... Цей ліс, як божий рік, гомонить життям. Весною й улітку лунає співами всякого птаства. В-осені шумить жовтою листвою, розкидає на води ріки свої золоті кучері... Взімку то стогне, то виє в його обтріпаному гиллі тужне, жалібне голосіння заблуканих вихорів, які застеляють його білими килимами, зривають з нього перли й брилянти, несуть на тихі води Дністра...

Чарівні береги ріки — весною й улітку, в-осени й узімку. Чарівні вдень — у сонці, вночі — у сутінках, вранці й увечері — в серпанках мряки. Ще чарівніщі в світляні, місячні ночі, коли то срібна куля купається в темній синяві вод ріки... А з нею поринають у бездонних глибинях скелисті береги, сповиті фантастичними взорами хмар... Розсріблені сяйвом місяця — хмари над горами, хмари в глибинях води. А між ними — зоряне небо вгорі, міліони зір на дні ріки.

Найцікавіща, найбільш принадна краса берегів Дністра на кожному його закруті.

Чим гостріше загинається коліно, чим сильніше вривується ріка в круті гори, тим більш несподіванок захоплює там око людини.

У місці, де Дністер правим своїм рамам залишає галицьку землю, обіймає буковинську й сріблиться маєстатично між обома, впливає він в один з більших, крутих ярів, що вються здовж ріки на межі між Галичиною й Буковиною. На горах і між горами по буковинському боці розкинулося село Хрещатик. В обіймах дністрових високих берегів, підмивані хвилями ріки, вигріваються в сонці між водами Дністра по галицькому боці — Заліщики.

Як усі дністрові закрути, невеличка низинна рівнина Заліщик — між трьома крутими берегами ріки й трьома супротивними, з того боку ріки, від Буковини, височенними обривами, — багата у всю звабливу красу берегів Дністра: у скельні, стрімкі обриви, у лісові надрічні краєвиди, в зелень хащів... Сама рівнина, на якій зросло містечко, — соняшна, тепла, затишна низина, країна галицьких морель і винограду, полудневих овочів, буйного квіття.

Правий беріг ріки, з того боку, від Буковини — гористий на всьому просторі трьох заломів — дав підчас світової війни нагоду противникам позмагатися за свою міць, за свою перемогу. А всі їх герці, вся спроба їх

сил ставала пеклом для тихих, спокійних Заліщик.

Довго було б треба ждати, щоб загоїлися всі воєнні рани, як би була не зміла їх живучою водою відроджена українська держава. Одно тільки від першої хвилини хмарою нависало. Буковинський беріг Дністра попався хвилево в румунські руки. На українській землі з того боку, на горах, на березі річки з буковинського боку, дратували українське око румунські обдерті, нехлюйні вартові.

Після юнацького взриву галицького державного життя, після змагання за західні окраїни української землі, змагання з віковичним ворогом України — Польщею — далека тиха закутина галицької землі — Заліщики — переходить з уст до уст, стає для десятків тисячів стрільців, для соток, тисячів громадян, урядовців, послів, для членів Уряду — галицького державного секретаріату — остаточною їх пристановищем. З усіх сторін спливають і військові частини і з ними члени уряду, урядовці й звичайні громадяне до — Заліщик. Одні до самого містечка, щоб тут знайти захист і вразі крайньої біди переходити на буковинську землю, заняту Румунами — як здавалося — нейтральним в українсько-польській війні сусідом Українців. Одні, щоб коло Заліщик спинитися, попри або

через Заліщики пройти в околицю Мельниці, Борщева, Скали...

Заліщики стають на де-який час орієнтаційним пунктом для розхитаної галицької землі.

Здовж берега ріки Дністра проїздить польовими доріжками, пробивається лісами відділ кінних стрільців — десятків три-чотирі. Веде його навмання, в напрямку до Заліщик молодий юнак.

Весь час своєї дороги він пускає допитливо свій погляд у сторону задністрянських лісів, що вкрили густо береги ріки. Чим далі його відділ запускається з бігом Дністра, тим чудніші почування потрясають душею юнака. Він — як би зі сну глибокого, важкого прокинувся. Як би проснувся з непамяти після важкої, смертельної хвороби. Все, що в його душі забулося, все, що наче навіки пропало з його памяти, починає помалу прокидатися.

Наддністрянські ліси навівають на душу юнака дивного чару. Він пробивається думками крізь гушавину дерев, пролітає полями, спинається в невеличкому містечку. Шукає там спомину давніх днів. Спомину колишнього... забутого...

І хоч як намагається відтворити в своїй уяві постать однієї дівчини, память йому не дописує. Стала між ним і нею така силь-

на запора, що ні пройти, ні думками проглянути. Ні збагнути, що там діється...

А думка влізлива в-одно туди завертає...

Їдуть понад кручу. Внизу ледви знак, що порушається вперед кришталева вода ріки. Тут і там листок, то невеличка вітка змінює своє місце на поверхні води. Тільки те й засвідчує про пливкий її стан. Зрештою вода як би завмліла. Крізь її кришталево чисту ясність і прозорість просвітлюється в соняшному сяйві рівне дно ріки. Приковує до себе очі їздців...

Той, що попереду їде, ледви всилі опертися невисловленому бажанню, щоб кинутися у хвилі води й пройти ріку в брід. Він бачить, що тут він і чобіт не потребував би скидати. Дно ріки — як на долоні. А може йому так здається?... Та — байдуже!... Скупатися у хвилях ріки! Перебрести, чи переплисти на той бік... За годинку їзди він уже там... Знатиме, що діється...

Задурманена новою хвилею думок голова не всилі одірватися од того тужливого бажання... А соняшне дно ріки ще більш розбурхує його фантастичні мрії. Юнак майже панувати мусить над собою, щоб не скочити з конем із кручі в хвилі води...

Раптом наче зі сну прокидається. Над головою в нього прошумів постріл. Кінь нащурює уха. Юнак уже повертає голову в сто-

рону, звідки вправ постріл, але очі його приковує до себе нова картина. Знад чималого острова, що простягся здовж ріки, понище них, посередині, — звіялася хмара крилатого птаства. Сполошені гомоном пострілу серед тиші, злітають дикі качки, гуси, чайки, двочубі перкуни із своїх гнізд, що заховалися у прибережніх шуварах серед тихих заливів острова, лопочуть крильми, счиняють шум і крик, літають то понад водами ріки, то понад хащами й деревами, які вкривають зеленню острів...

Цей крутий, жахливий, розбитий льот сполоханого річного птаства, тисячні викрутаси, вихиляси в повітрі, блиски темно зеленого, метальового пірря в сонці, на тлі білого пуху, захоплюють увагу юнака. Тільки як падає відразу кільканадцять пострілів у сторону острова, він повертає коня до їздців, вибухає гнівом.

— До чого ця пуста робота! — кричить. — Патронів маєш забагато?... Чорти б вас!...

Присоромлені стрільці, одні, що вже вистрілили, одні, що тільки ще націлялися, перекидають кріси через плечі. Сіпають поводи коней, наче б докоряли їм, що вони своєю повільною ходою довели їх до пустої забавки...

От і війна! — думає юнак, вертаючися до своїх думок. — Тиша, сонце, розкіш... спо-

кійне життя... І приходять озброєна людина й одним пострілом усе тихе щастя руйнує...

Його очі не одвертаються од постріленої птахи, що бється крилами в піску на березі острову. Очевидячки бється останнім помахом своїх сил. Над нею кружляє хмара птаства. Прощає її.

Ця картина й наводить на його душу сумні думки. Він торочить їх нитку далі, поки на очах у нього та птаха, позбавлена невинно життя...

Жаль його душу ще більш шматує, коли він бачить, як між гіллям дерев уже кракає гайвороння. Жде, поки не порветься остання нитка життя зраненої птиці.

Це ми — й вони! — мигає йому крізь голову. — Ми, зранені химерою долі, бемося між життям і смертю... Вони — вітрять трупа...

Де вони були, як повними силами кипіло тут життя?...

Доріжка одхиляється од ріки. Зперед очей їздців щезає острів і ріка і круча.

Кінний відділ наближається до села. Віддих між оплітки. Молодий юнак на переді відділу завертає в тополеву алею, що веде до невеличкого двору.

— Можна там знайти що для коней?... — питається по дорозі стрічного чоловіка.

— В дворі? Куди там... Ще як Москалі спалили, ніхто від того часу там не сидить...

— Ведіть мене до громадського комісара.

Невеличкий чоловічок подріботів попереду їздців у село.

За хвилину розміщує комісар коні по господарях. Командант опиняється у панотця. Парох, зацікавлений приїздом відділу кавалерії Українських Січових Стрільців, виїшов на вулицю. Запрошує команданта й трьох старшин до себе на обід.

Молодий командант зіскакує з коня, випростовується, як дубок. Підводить з пошаною руку до шапки, вдаряє міцно зап'ятками, одним об один.

— Четар Летивітер! — представляється панотцеві.

— Летивітер? — питається, придивляючись до нього, панотець. — Ви справді з вітрами літаєте навперегони! — показує з веселою посмішкою рукою на лівий бік грудей юнака. Там від гудзиків аж під паху вється довга низка нашивок, на яких колись звисали воєнні відзнаки, відзначування його хоробрости.

— Буває... — мовить скромно Летивітер.

— Ви, пане, може родич того Летивітра, що його так Мадяре скривдили?

— Син.

Панотець подивився на нього із жалем. Потім, як би почувався до провини, спускає очі на землю.

Тим часом Летивітер мовить рівним голосом:

— Я служив при Українських Січових Стрільцях, бився за Австрію з Москалями, а мого батька Мадяре повісили за москвофільство й державну зраду. Того самого дня, коли вони замучили мого батька, я стояв у одному з найбільш завзятих боїв — уперше дістав рану за Австро-Мадярщину... Гооо! Бувало!... — зітхнув і починає спокійно давати накази що-до постою й дальшої їзди.

Обід минає їм тихо. У першій хвилині перебалакали про страшну катастрофу армії й держави. Тепер їдять мовчки й кожне свої думи думає.

Врешті господиня дому звертає свої спокійні сині очі до Летивітра й питається схвильованим голосом:

— Скажіть мені, пане команданте, чого нас так обдурили? Чого той Вільзон проголосив усьому світові мир, добро, щастя своїм правом самоозначення народів і зараз після того посилав на нас французьку армію Галера? Де правда? Де правда на світі?...

Поки Летивітер зміг їй відповісти, заспокоює її панотець.

— Цить, Марійко. Що ти вічно з тою правдою? Де ти бачила на світі правду?... Сильніщий дусить слабшого. Так було, так є, так буде...

— А чого ж вони обдурюють увесь світ?

— Вони по-правді думають про себе. Завоювали собі в світі те, чого їм треба було, визначили собі сами своє становище в світовому господарстві, — тепер проголошують усьому світові вічний мир.

— Щоб їх інтересів хто не порушив! — докидає Летивітер до слів панотця. — Але вони грубо поміляються, коли думають, що війні вже кінець! Їх війна скінчилася — наша тільки-що починається.

— Боже! Чи мусить бути вічно та війна? Чи мусить вічно людину вбивати людина? — скигнуть господиня. — Чи не може знайтися якого способу на це, щоб усіх людей на світі поробити щасливими?

— Пані добродійка думають про роззброєння, про загальне замирення, про міжнародній трибунал? — питається Летивітер.

— Не було б це добре? Скажіть сами, не краще б вам працювати десь спокійно, ніж каратися так, як я це чую з вашого оповідання?

— Про себе я скажу потім. Тепер що-до тих трибуналів і їм подібних світових крутиств. Був же ж міжнародній мировий трибунал у Газі? Під опікою Романових і Гогенцолернів... Чи слухав його хто? Чи звертався хто до нього?... Чи зверталися до нього ті, що ним опікувалися?... Кинулися один одному

на карк, всі хижаки світу... Счіпилися — поки не попадали на землю. Тоді вони, ті, що на верху, — давай ділитися. А потім — самовизначення народів!... У їх розумінні — санкціонування того всього, що вони вирвали з тіла поконаного!

— А нас Вільзон не мав на думці?

— Нас?... Нас вони Ляхам приділили. Віддали під нагайку польського жандарма, щоб французький капітал міг дібратися до нашої нафти! От, як вони самовизначили себе на нашій землі.

— Дуже добре кажете! — притакує йому панотець. І, звертаючися до дружини, мовить: — А тепер будуть кричати: „Мир, мир, мир! По вічні часи мир! Ніякої війни, ніякої зміни кордонів! По всі часи — мир, мир, мир!“... Ось тобі той рай, та світова правда, якої ти ждеш...

— Пані добродійко! — мовить Летивітер. — Мир — це добра річ і можлива в того, хто щасливий, хто все має. Невільник мусить або терпіти на шиї ярмо неволі, тоді не буде це щасливий мир, тільки накинена рабові — рабська його покірливість, — або він мусить в-одно воювати за визволення... Він в-одно намагатися мусить скидати ярмо своєї неволі. Він в-одно загрожувати мусить мирові того, хто його поневолює! І щасливий той невільник, що переміг спокійну, мирну, байдужу

покірливість свого рабства. Війна проти неволі — це початок його людського життя!... Нехай собі переможці голови покрутять за світовим миром — мира не буде, доки ми не вибемося на всіх своїх землях на волю! Двадцяте століття, коли нас тепер ще схочуть закріпощувати, буде століттям боротьби української нації за волю! Буде це кривава, жорстока, зтяжна боротьба! Тої боротьби ми не зрічемося!

— Але що з нами всіми буде?

— Будем усі раз на возі, раз під возом. Але під крутіж коліс нашого возу захопимо й тих, хто хотів би мати мир, тримаючи чобіт на нашій голові... Даремне буде його зусилля. Бо визвольна війна — це найбільша святість нації. У поневоленої нації війна мусить стати культом! Війною за визволення нації мусить захоплюватися кожний член нації. До визвольної війни мусить готуватися кожна людина! І кожна людина в поневоленої нації мусить на всякому своєму становищі в родинному, в громадянському, в політичному, в економічному, культурному житті в кожній хвилині стояти в рядах борців за волю нації, готуватися у відповідній хвилині з крісом у руці життя своє у жертву за волю нації давати!

— Боже, боже! — зітхнула в кутку старенька мати панотця.

— Пані добродійко! — звертається Лети-вітер до господині. — Ми тепер у війні за нашу волю. Тепер прийшла хвилина, коли ми впали вниз. Котимося ще далі. Але до якогось тільки пункту. Потім піде змагання. Ми ще дамо почути, що це таке — українська визвольна війна!... Ми мусимо — перемогти...

— Дай то, боже!...

— Бо, як ні — ціле століття йтиме під гаслом нашої визвольної війни. Сорок мільйонна нація зможе ще поспувати спокійне травлення шлунку Європи, коли б Європа хотіла тримати сорок мільйонів людей у національній неволі!...

І звертаючися до своїх:

— Ну, але ми, товариші, — в дорогу! Нас — ждуть...

Сидять удвох на приспі під хатою. Темно на подвіррі. Тільки невеличка смужка світла, яку кидає каганчик крізь невеличке хатне вікно, розвітлює темряву ночі. Сидять удвох — господар цієї хати і його гість, селянин зпід Снятина. Він заїхав сюди увечері, щоб коні в затишку відпочили. Господиня наварила клюсок на молоці. Повечеряли. Тепер сидять під хатою й заслухуються в тишу ночі.

Врешті гість починає продовжувати розмову, якою журилися підчас вечері:

— Кажіть своє... А я вам кажу: христе-

нинові однаково. Чи ці, чи ті — всі вони нам сала за шкуру заливають... Треба мені було блукатися світами? Та й коли б це хоч уже скінчилося. Ще як би то так перехопитися легко через Дністер.

— Погано вам буде в брід з возом.

— Погано! Хіба я не знаю? Та що робити?

— А циганів вам не страшно? Щоб не забрали коней?

— Яке то наше!... Що мені вже може бути страшно. Мені вже й чорта, бог святий при душі, нема чого лякатися... Скажіть мені, куме, яка мара ще не назбиткувалася над нами?... Що ми вже за ту клятву війну не натерпілися?... Влетять у село Москалі — кричить вражий син, лає, матіркує: давай „падводи!“... Наженуть Москалів — їдь на форшпани. Вози Мадярів, вози Австріяків, вози всяким Ляшкам зі староства дрова з лісу! Втікають Австріяки — давай форшпани під Жидів, (люта лайка!) — вивози їм „бебехи!“ Прийшли Українці —

— Що то ніби то вже „свої“...

— Всі вони „свої“, як приходять. Гадаєте, що при тих своїх щось змінилося? Так само давай підводи, так само вози панам та й Жидам дрова з лісу. А як втікали перед Румунами, не зловили мене? Стало їх двох надо мною з їверами, як по душу прийшли. Мусів їх везти. Добре, що бодай тепер спе-

кався. Довіз до Заліщик і в ноги! Коли б ще перехопитися через Дністер. Най вони вам тут усі позападаються! Тьфу!...

Чвиркнув перед себе та й запахкав з усієї сили люльку, що почала пригасати.

— Коли б мені скорше до Снєтина...

Хвилину мовчать. Урешті гість почіхав голову, позіхнув на весь рот і каже:

— У вас, за Дністром, лекше якось жити.

— Чому, кажете? — дивується господар.

— Дивлюся я на ваші стіжки та й думаю собі: Гой-гой! Коли то мої вже змолочені! Та й що то там було того молотити...

— У вас буде з пятьдесят моргів?

— Як би то пятьдесят, то й жально б не було. Вісімдесят ще й три! Та й ані стебельця коло хати.

— Я так свої тримаю та й міркую: пора б уже молотити. Та й діти в-одно печуть мене: Досидитеся, діду, з ними до такого, що вам заберуть. А я кажу: Як би ви знали, голу-бетка, як мені гірко старому з ними розставатися... Та то я за всю війну не дотримав у стозі до нового. Оце вперше. Та й кортить, було, вже й самого спрятати, щоб не лізло в очі. А тепер уже чи й не припізвився... Гей, біда наша, біда! Коли то буде тому всьому кінець?...

Знову замовкли. Знов потонув усякий у свої думи.

Тихо довкола. Темна ніч запала — спокійна.

На подвіррі стоїть віз. Привязані до нього коні хрупають вівсяну соломку. Обганяються од комарів, що, хоч ніч, не дають їм спокою! Де-коли один то другий махне здорово головою, аж возом потрясе. Господар крикне на нього й далі пахає люльку.

— Питаєте, коли то біді буде кінець? Який кінець може бути біді? — мовить гість.

— Таки, що ледви, чи вже на наших очах воно прийде до добра... — журиться господар. — Скажіть сами: Була в нас Австрія. Було нам з нею с'як, було й так. Аж за війну вона нас добре позбиткувала.

— Ой! Що добре, то добре! — доповідає гість.

— Не знаю, як там у вас! Але в мене — ох, напосідалися вони, всі ті комісарі та комісарчуки на мій хліб! До зеренця мені вираховували: що маю засіяти, що можу ззісти, чим можу худобу годувати. То ще як би ті писарчуки та комісарчуки зі староства не ласі на гроші, то була б мені моя худоба вся виздихала на тих фунтах, що вони мені приписували... Ех! Гадаю собі: Прийдуть ще раз Москалі! Там людям лекше. Але тепер там таке, чую, завели, що нехай і не приходять. Настала в нас Україна. Гадаю собі — ну! Може бодай тепер!... Ая!... Ще не зловили птиці за хвіст, а вже печеню

стали пекти... В тебе, — кажуть, — діду, сто моргів, ти не впорався сам — віддавай! Бо той Іван Запека, що то ще його дідо пропив увесь маєток, а тато й він сам валялися при дворі, наставився на твою працю...

— Ге-хе-хе!... А в нас ніби инакше?...

— Бодай ви світа божого не бачили, га! як вам моя праця в очі лізе!

— Тихо, куме! Ще яка мара почує.

Господар повернув голову в сторону воріт, подумав, потім каже:

— Е! Куди їм уже тепер. Пішло в них на безголовья!... Не загрилися довго...

— Забагато кусали! Не ковтнули!...

— Гай-гай! Нема на світі правди! Та й не буде...

— Ой, не буде, ні! Заварилося... Ну, пора б мені в дорогу...

— Та чого ви?... От, лягайте... На зорях рушайте. Недалеко...

— Я таки холодком... Нога поза ногою... Щоб перехопитися, як тільки почне зоріти... Ще чого доброго який циганський міхонша на тому боці підглядить та й готова біда...

Почав набивати люльку.

Тим часом тут і там зринають собачі голоси. Що брешуть жалібно, а що вже починають вити. Тривожать спокійну тишу ночі...

— Ціба!...

— Цібе, ти!

Обидва господарі відразу крикнули на собаку, що виліз із буди, закланцав ланцюгом і починає вити в сторону піль.

— А ціба! Га! Будеш ти тихо, а шляк би тебе трафив. Ще тобі мало всякої біди! Ще собі накликаєш?...

— Ну, я таки не буду засиджуватися! — промовив гість і підвівся із приспи. У його голосі чути вираз тривоги.

— Підеш ти до буди! Хвороба би на твою голову, га!...

І, звертаючися до свого гостя, мовить спокійним голосом:

— Гм... Коли вам пора, то їдьте з богом. Але я гадаю... Нічка коротенька... От-от і буде вже сіріти. А до Дністра — годинка їзди, або й то ні.

І знов у сторону собак люто:

— Чого ті так розбісилися? Бодай їм позаціплювало!

Обидва господарі одходять на середину подвір'я й починають роззиратися на всі боки. Їх чуйні уха вловлюють поза гавканням і виттям собак новий звук. Поки-що вони не обмінюються ще словами в цій справі. Мовчать і прислухаються. Але вже немає в них сумніву, що то таке стрівожило собак у всьому селі.

— Багато? Як гадаєте? — питається господар.

— Буде десятків два-три...

— Гм...

— Ой, казав я, казав я, що мені пора...

Знову мовчать і слухають.

Тепер уже зовсім виразно чути тупіт кінських копит. Серед глухої ночі він вибивається в-одно з більшою силою. Наближається.

Гість підходить до коней, починає їх запрягати. Робить це досить незручно, бо й квапиться і руки в нього тремтять. Господар заходить на хвилинку до хати, потім іде до комори. Нишпорить у ній. Чогось шукає. Щось перекладає з місця на місце. Врешті кидає звиток паперів за пазуху, йде з ним у садок, до сушарні.

Кінський тупіт уже настільки чути виразно, що вибивається зпоміж ударів копит до мурованого гостинця клапання неприбитої як слід підкови.

Поки розпрощався гість із господарем, поки сів на віз, уже замаячили в темноті ночі їздці у воротах. Відразу кільканадцять постатей на конях увалюється на подвір'я. Інші спиняються на шляху, ще інші доїздять. Спинені нагло коні б'ють копитами, в-одно зриваються до бігу. Порскають, форскають ніздрами, видихують утому далекої дороги. Їздці подзвонюють поводами, покликують на коней.

Ті, що віхали на подвір'я, обскакують віз

із усіх боків. Обхоплюють кіньми й господаря цієї хати коло возу.

— Куди? — питається молодий їздець, видно командант.

— Додому їде чоловік, — відповідає за власника возу місцевий господар.

— Куди, питаюся.

— Та чуєте, пане, що їду додому.

— Ви звідки? — змінює питання їздець.

— З того боку.

— Зза Дністра?

— А...

— Звідки? — питаю! — гримнув командант.

— Зпід Сяєтина.

— Злізьте з возу. Поїдете з нами. Ви господар цієї хати? — звертається до постаті, що стоїть коло возу.

— Та господар.

— Буде що їсти коням дати?

— Багато?

— Сорок.

— Ой. Де ж я то витримаю.

— Побачимо.

Після цих слів їздець зіскакує з коня. Те саме роблять його товариші. Привязують коней до плоту. Інші заїздять до садку, спиняються з кіньми під деревами. Коні починають одні скубсти траву, одні обїдають листя й цвіт на деревах, одні запускають

свої зуби в кору. Гризуть, як тільки стали під деревом.

Привязують їх їздці до дерев і розходяться по сусідніх хатах. На подвіррі вже горить багаття. Довкола нього сидять стрільці. Кидають в огонь картоплю.

Коло возу торгується господар зза Дністра із командантом. Не помагає його прохання, його вьяснювання, що він залишив господарку без коней. Тепер, як прийшли там Румуни, можуть позбиткувати його добро, як його не буде в хаті.

Ні й ні.

— Товаришу Летивітер. Не багато з ним розбалакуйтеся. Він уже досить насидівся на запічку. Нехай трохи понюхає, що то війна.

— Я, паночку, двигаю війну на своїх плечах не менш, ніж ви!

— Шкода з ним балакати! Кажіть собі постелити на возі та й лягайте, бо ще вам втіче вночі.

— А як і мене візьме з собою? — жартує Летивітер.

— То нехай вас уже й у Дністрі скупає, як би вас вивіз.

— Ааа! Здалася б нам купіль по стільки днях мороки.

Залишають господаря й підходять до багаття. Їх очі падають на криницю, яку обступили стрільці. Відро води щезає в миг.

Тим часом снятинський селянин пробує забалакувати то із цим, то з тим, ніхто його не слухає. Де-хто із старших співчує з ним, але каже, що не всилі йому порадити. З командантом немає жартів. Раз сказав — пропало. Чим далі він упевнюється, що справді пропало. Ще раз підходить до Летивітра. Та тепер уже висипується на його голову стільки нерадих слів, що він просто втікає.

Йде до свого кума. Шепочуть. Радяться. Кум мовить, що відай пропало.

Пошкодований каже, що йому не остається нічого іншого, як відректися возу й коней і втікати. Говорить це пошепки кумові.

Той радить йому махнути на все рукою. Бог знає, куди його поженуть світами. Пропало людям не стільки. Жалко коней, жалко й воза. Але головне, щоб життя врятувати. Та й то ще треба добре вважати, щоб не зловили. Як хоче втікати, то тільки тепер, коли ще гамарня коло хати. Бо як полягають, як поставлять варту, ого! Тоді вже й птаха не пролетить.

При тому в-одно зацитькує собаку, що аж рветься на ланцюзі. Стрільці гримають на господаря, щоб запер його, або щоб його повісив. Не будуть же ж слухати всю ніч скаженого дзвякоту собаки.

Господар йде до буди, пускає собаку з ланцюга, наганяє його на городи. Собака кида-

ється з усією люттю на гурток стрільців. Поцілений ломакою пищить, скавучить, плаче й утікає за пліт. Там ще довго чути його дзвяквіт, поки він не освоюється з небажаними гістьми.

Підчас того, як господар і стрільці заходяться коло собаки, снятинський гість відлучується від гурта, йде до садку й, виминаючи стрільців, пропадає нагородах. Гонить його жаль, що втратив віз із кіньми, підганяє його страх, щоб не зловили його й не затримали. Коли вже одійшов добрий шмат дороги полями, спиняється, повертається в сторону села й погрожує кулаком:

— А бодай ви собі дороги в світі не знайшли! — клене з піною на устах.

Пропадає за хвилину між житами...

Тим часом на подвіррі й у садку йде жвава праця. Стрільці кидають перед коней вівсяної соломи й сіна. Харчують, що їм приносять із цеї й сусідських хат. Лягають — одні в шопі, одні в садку, одні на соломі на подвіррі.

Помалу затишуються всі гомони. Тільки коні хрупають соломі. Більш трудні вже лягають. Починають хропіти втомлені стрільці.

Тільки господарі й вартові шниряють по подвіррі. Врешті й вони сідають на приспі й починають оповідати тихим голосом одні одним свої жалі й болі.

Обгортає їх своїми крилами тиха, тепла ніч. Над ними сяють ясні зорі...

Розніжуються серця в довгій, спокійній розмові...

Вже перші голоси сільського поранку починають перекликатися... Вже залітають від піль гомони польових птахів, пробурханих світанком... Вибиті зі сну люди приймають їх несвідомо до душі, але розмова між ними не вривається... Тільки, як півні вже счиняють ранішню свою молитву і тут і там порухнуть стрілецька постать, вривається розмова...

Уже світає... Непомітно сонце викочується зпоза нив... На возі підводиться юнацька постать. Вискакує з возу й просто до криниці...

На подвіррі счиняється шум. Поять коней. Кидають їм ще по жмені соломи. Лагодяться в дорогу.

Надаремне шукають снятинського власника возу. На приказ Летивітра сідають на возі вартові.

Ще раннім ранком виїздить увесь відділ із села.

Хоч як рано приїхали до Товстого, там уже рух. Стаційний командант на телефонічній розмові на всі сторони. Здивувався, як злопотіли на шляху коні.

Віздить на велике подвірря кількох стрільців. Летивітер йде до канцелярії. Запитує,

де може бути бригада Усусусів. Поки дістає відповідь, чує, як хтось кличе його по назвищу. Дивиться: др. Заячківський.

— Ви, пане докторе? Куди?

— До Заліщик.

— Та й я думав туди. Але бачу, — не треба. Маєте ще далеко сполуку, товаришу?

— А, ще Бучач у наших руках! — мовить стаційний командант. — Бригада Українських Січових Стрільців доходить до Чорткова.

— Ооо! Чудово! Я думав, що доведеться блукатися.

— Ви звідки? — питається його Заячківський.

— Зпід Городка. На станбвищах мові сотні був один з проривів. Подумайте собі. Сотня, а там полки! Страшне то було. Потім я — з восьмою бригадою аж до Галича. Там відлучився й їду до своєї бригади.

— Ви знаєте сумну новину?

Летивітер дивиться на Заячківського із запитом в очах.

— Ромка Лімницького застрілив польський піп.

— Що ви кажете? — схвилювався Летивітер. — Та не може бути! Справді, пане докторе?...

Заячківський притакує мовчки головою.

— Ні — знаєте, ні — знаєте... А ми з тими звірями панькалися! А ми їх так щадили!...

Це переходить усяке уявлення! Піп, піп — стрільця мордує.

— Та ще, як той виїздив, нічого не сподівався...

— А Зося Лімницька? — питається неспокійно Летивітер.

— Виїхала із шпиталем на цей бік Дністра.

— Щастя, щастя!...

— Вона бідна нічого не знає. Вже всі відіхали. Ромко відпроваджував маму. Вертався, понесло його попри костел. Там упав трупом. Я їхав попри нього із Стінки — як він уже застигав... Бідний хлопець...

Стаційний командант передає Летивітрові телефонічний наказ із Чорткова, щоб зараз їхав із своїм відділом туди. Схвильований звістками, що їх передав йому Заячківський, виходить прибитий з канцелярії стаційної команди. Як трава від вітру хилиється...

Вже на коні сидить і все ще перед очима в нього щирій його друг з розбитою головою. І сам собі дивується, що стільки їх, найсердечніших друзів потратив у боях і ні чия смерть його так не вразила, як ця неждана смерть Ромка...

Не веслі одірватися за весь час дальшої їзди од цього спомину. Риється в що-раз нових спогадах про Романа, щоб заглушувати ними думку про Зося...

Поля вкрила темна ніч.

Поміж буйними житами, пшеницями веться польовою доріжкою довга-предовга валка возів. Чим далі в ніч, їдуть помаліще. Водно счиняється на дорозі загата. Крики: „Гов! Гов!... Гей! Чекай!... Тримай коні!“ — пролітають від возу до возу, з одного краю валки в другий...

Під згуки цих криків вмовкає тарахкання пісних коліс, злазять з возів люди, одні обдивляють свої вози, одні йдуть перед себе. Хочуть побачити, що сталося, що їх спинило в дорозі.

І знову помалу починають тарахкати колеса, знову скриплять вози, валка посувається вперед...

Посеред валки їде на своєму візку Щирицький. Коло нього куняє в кутку Зося.

Вона вже така втомлена з дороги, що не спротивлялася зовсім Щирицькому, коли він запрошував її до свого візка. Була йому навіть вдячна. Зойки ранених душу їй рвали. Тим більше, що втишувати їх вона не була всилі.

Щирицький теж не менш утомлений. Але

він намагається задержати рівновагу. Час до часу схитається коло нього дівоча голівка, мимохіттю спірається на його рамя. Він почувував розкіш щастя від цього дотику. Бажав би, щоб затрималася хвилинку ясна голівка біля його грудей. Але в ту ж мить, як схилилася, він чув:

— Вибачайте, пане сотнику.

Вся постать дівчини випростовується. З грудей Щирицького виривається мимохіттю зітхання. Він нічого не відповідає, — боїться почути схвильований, розбитий тон свого голосу.

І знову бачить крізь темряву, як що-раз сильніше хитається на грудях голова Зосі. У цей, у той бік, доки не зіпреться на його груди.

Ця хвилинка, коли він тримає її силою своїх грудей, повертається в душі Щирицького у віки цілі. Він переживав в ній велику розкіш краденого щастя...

Сполошують його чарівний захват крики візників, що йдуть від перших возів, пересуваються хвилиною в-одно ближче до їх візка. Зараз під перші згуки цих покликів прокидається із півсну Зося. Побачила, що вона вся сперлася на груди Щирицького. Збентежилася. То питається, що сталося, то перепрашає за нечемність. Все те нашвидку, недоладно, як би хотіла затерти вражіння неприємної сцени.

Щирицький чує тільки одно:

— Чи ще далеко до Заліщик?

— Ще зо дві години такої їзди.

— Смійтеся з мене, пане сотнику! Але я така втомлена...

— Лягайте, панно Зося, вигідно. Я пересядуся на переднє сидження.

— Щось також?... Але... Де ж би я на це згодилася...

До їх візка наближається на коні старшина.

— Що доброго? — питається Щирицький, ледви пізнаючи його з постави.

— Погано. Не поїдемо далі.

— Та що ви? А йдіть же ж геть!...

— Віз розсипався. Відразу обидва передні колеса.

— Киньте його до чорта. Переладуйте.

— Годі. І не поміститься. І порозбиваємо інші вози. Мусимо тут заночувати.

— О, добре, добре! — вихопилося з уст Зосі. — А може треба їхати, — поправляється по надумі.

Щирицький пішов за поривом перших її слів. Хвилинку роздивляється довкола себе. Заслухується в мову піль. Мовчать. Тільки тут і там загуде заблукана гармата. Досить далеко. Крісів не чути. Ні скоростріль.

— Знаєте, — мовить до старшини. — Пішліть обидва колеса до Торського. Нехай

збудять коваля і щоб до ранку були готові. Липшаємося тут ночувати...

Зося подивилася на нього сполоханими очима. Зрозуміла, що це її оклик спляче весь обоз на полях. Почувала себе провинною перед людьми.

— А може, справді, їдьмо, пане сотнику?

— Ні, панно Зосю. Мусите перемучитися ще цю ніч на полях.

Він уже почав вилабудуватися з візка. За хвилинку сидить уже на коні. Мовить до візника.

— Скинеш, Грицьку, обидва сидження. Приладиш панночці візок до спання. Тільки не жалуй сіна. І не відходь від коней.

— Пощо, пощо, пане професоре! — борониться Зося. — Хто ж бачив заходитися.

— Поки до Торського, поки збудять коваля, поки від коваля — то й нічка мине й днинка зробиться. Чого вам каратися, коли можете вигідно передріматися...

Не дав собі більш говорити. Грицько вже вкрив коні й починає здіймати переднє сидження. Щирицький їде в обхід обозу.

На полях тепла ніч. Віє здалеку, знад ріки леготом. Несе запахи цвіту збіжжя, пахи скошених трав. У віддалі перекликаються перепели. В лісах над Дністром почувся сонний зов зозулі. „Ку-ку! Ку-ку!“ — крикнула двічі й зацімила...

Щирицький тут і там спиняється. Приковують його увагу раз слабші, раз сильніші зойки, що зринають з возів. Він запитує кожного по імені. Як? Що?... Тут і там йому відповідають, що важко буде дотримати до ранку. Життя втікає з грудей. Щирицький розважає...

Бачить у віддалі перед собою гурток людей. Наближається. Стрільці копають польовими лопатами яму в збіжжі при дорозі.

— Кому ви?

— Боднарукові.

— Сердега... — зітхнув Щирицький.

Спинився хвилинку коло возу. Доторкнувся рукою холодного тіла.

— Він, бідак, уже десь по дорозі...

— Ооо... хто знає, коли він...

Глибокий стогін виривається з грудей Щирицького. Він нічого вже не говорить. Їде далі.

Доїхав до возу, що в ньому розсипані колеса. Стрільці вже поскакали кінями до Торського. Щирицький наказує поскидати все з возу, щоб уранці не гаїтися.

Вертається. Ще раз спиняється коло свіжої могили. Злазить з коня. Коли вкладають до ями холодне тіло, він кидає грудку землі стрільцеві на спомин. Стоїть мовчки, поки насипають могилку. Несвідомо погинаються під ним ноги. З грудей виривається зойк.

Рукою він ловиться за коліно. Клякає із затисненими зубами. Уста шепечуть уривані фрази давно вже забутого „Отчешашу“. Слова молитви спливають одні за одними. Відроджується в його душі дитяча туга, що її почував завжди над могилкою покійника...

Його німа молитва обеднюється із глибокими стогонами „Отчешашу“ стрільців. Над ними зорі прощають стрільця, покиненого серед піль.

Щирицький підводиться.

— А не забудьте хреста поставити.

— А де ж би ми забули! Стільки його...

Далі вже йде пішки. За ним шкандибає його кінь.

Вся остання частина ночі минає Щирицькому дуже неспокійно.

Він лежить на землі, закутаний у свій плащ. Сон утікає з його повік. Розплющені очі дивляться на зоряне небо, блукаються між зірками, що раз сріблом, раз золотом у темних глибинах мерехтять...

Він бачить малого хлопчину, що їздив у таку ніч із кіньми на пасовисько, „на ніч“, лежав так на землі серед нічної тиші і задивлявся в небо. Єдиними свідками його розмови із зорями були польові коники й цвіркуни, що попричаювалися в травах і стрекотали то дзвінками видзвонювали довкола його голови... А йому здавалося, що то на

небі дзвонять золотими своїми дзвіночками зорі. Тиша ніколи його не усяпляла. Він передивлювався так, передумував у німому замліїні всю темну нічку, поки не впали на нього поранкові роси, поки він не скупався в них і не загорнув своєї голови в мішок...

Щирицький здригнув від цього спомину. Перед його очима переплигнув весело здоровий хлопчина, поскакав по шовкових травах. І в ту ж мить заболіла його в коліні розбита нога...

Він зітхнув усим болем душі. Підводиться й мимохіттю завертає в сторону свого візка. Нахиляється. На сіні, вкритому хустинкою, спочиває золота голівка. На устах чарівна усмішка мерехтить... Легко хвилюються груди.

Неначе б відчувала, що хтось у неї задивляється. Порушила рукою. Хитнула. Урвала віддих...

Щирицький відходить крадьки від возу. Здавлює в грудях зітхання...

Лягає знову на землю...

Заплющує очі. Перед його душею зринає шкільна заля — восьмої класи. Він викладає історію України. В нього задивляються десятки очей. Але одні, одні такі глибокі, така в них сила, що він хоч не дивиться на них, чує їх погляд на собі. Під впливом чару цих очей його слова дістають міці. Він почуває,

що вперше в житті він так говорить про минуле свого народу.

Кожна лекція кінчається німими поглядами десятків очей в сторону дверей, в сторону дзвінка. Поглядами докору. Він доводить серед найбільшої тиші свій виклад до кінця. І тепер з усіх сторін наближаються до нього молодечі постаті. І між ними він бачить дві, що більш сердечно із собою поводяться: молодого стрільця й дівчини. Він уже тоді знав, що не буде йому в житті байдужий Летивітер, не пройде так собі повз нього Зося...

Згадка про Летивітра, молодого стрункого, жвавого юнака, схвилювала його душу. Він побачив при цьому порівнянні все своє нещастя, своє страшне каліцтво. Й від того застогнало в нього в грудях... Потрясло ними вриване, замліле ридання...

Закриває очі долонею, лежить так без думки. Проганяє з голови всі спомини. Всі гарні, веселі, щоб йому розбільні перед очима не ставали.

Поперед державного секретаріату приїхав до Заліщик Заячківський.

Ходить по місті без діла, без думки. Безділля шарпає йому нерви. Ще більш розриває їх усе те, що він бачить довкола себе.

Через місто їдуть і їдуть обози, шпиталі.

Одні, спиняються, відпочивають, інші завертають просто на Добровляни й тільки за містом на толоках розташовуються. Цілі валки проїздять у напрямку на схід. Заячківський стоїть і дивиться на довгу, безкраю каравану, на безвиглядне її зусилля, на безнадійні лиця людей на возах і коло возів. Тут і там попадається між обозами, між гарматами та санітарними возами чудна картина. Між військовими їдуть — селянські вози. На них чоловіки, жінки, діти, — інтелігенти, міщане, селяне. Цілі родини покидали свої хати, поклали на вози, що попало під руки, посідали, їдуть. Обтовкають собі кости до столів, крісел, що їх забрали із собою. Поскидали на віз усяке сміття, замість чогось путнього. Ба! Коли б то в таких хвилинах працював у людини мізок! Що найцінніше, що найбільш придатне — полипали. Забрали речі, що їх, як не сьогодні, то завтра повикидають... У найліпшому разі сплять...

Ця картина людської недолі завертає до голови Заячківського його чорні думи. Він згадує свою рідню. Що вона діє? Чи й його дружина, після того, як він виїхав, не втратила рівноваги й не їде з дитиною теж десь на якомусь військовому возі, або чи не їде пішки між обозами, не пробивається поміж вози? Чи не випрошує для дитинки місця на якому возі? Чого він її вивозив з хати?

На те, щоб довести її до Станиславова й тут її зараз таки того самого дня покинути? Та й із чим він її залишив? Забрав із села тільки те, що змогли із шофером і візником скинути на віз, забрати на авто!... Чи ж того досить до життя, до вигоди? До вигоди в її теперішніх потребах? Не заливалася вона сльозами, ще як він був біля неї, як тільки згадувала, скільки то праці вони лишили в Стінці на пропаче? Не залишив він її в сльозах, як одїздив?

Що вона там, бідна, тепер робить? Як вона зможе заспокоїти своє розбите серце? Та й ще гаразд, як вона бодай сидить у тих добрих людей! А що, як не витримала? Як пустилася його здоганяти?

Одсуває від себе ті жахливі думки. До голови приходять нові вражіння...

Недалеко від нього заїздять до шпиталю вози з важко раненими. В-одну мить збірається глота. Люди збігаються з усіх усюдів. Не вірять очам. Вони були певні, що вже все пропало. Нікому й на думку не приходило, щоб тут міг спинитися розвал. Аж ось не то, що місцевий шпиталь не втікає, але ще й везуть сюди нових ранених. Так це ще не кінець? Не край усьому?... Щось по-правилося?

В серця людей починає вступати надія. Значиться, не прийде ворог сюди, коли роз-

кладаються тут із шпиталем... — чується звідусюди.

На кінці довгої шпитальної валки їде у візку старшина. Заячківський дивиться і очам не вірить.

— Це ви, пане сотнику?

— Кого я бачу! Пан доктор — тут? — простягає до нього руки сотник Щирицький.

Вітаються сердечно.

— Що ви тут робите? На довго до Залищик? — питає Заячківський.

— Доки можна буде! Однаково.

— Чому ж ви тут спиняєтеся?

— Це ж безголовня — я бачу це тепер — дотримати мене з тяжко раненими до самого кінця. Щоб я таких людей на возах возив. Це ж пів-трупи! І лікаря в додатку нема! По дорозі залишаю одного за одним. Коли вони вже мають сердешні вмірати, то краще нехай тут на соломі, ніж на пляху в полі на возах. Я дав наказ, щоб спинитися із цими нещасними на день-два. Хто має вмерти нехай уже вмірає. А інші може трохи придуть до пам'яті.

Щирицький видно до краю вже зденерований. Бодай таке відчувається з його слів. Здається, що це зовсім безсердечна людина. А то, може, забагато в його душі чутливості. Тому й розібрала його так ця їзда з незабезпеченими важко раненими.

Заячківський як би собі щось нагадував.

— Пане сотнику, чи не панна Зося Лімницька поїхала там на одному возі?

— Зося.

— Що ви кажете? Я й бачу, що мене якась дівчина поздоровляє. Сам собі дивуюся. А то панна Зося... Знаєте, сотнику! Бог вам за це оддячить, що ви її забрали.

— Ой, чорти мені вже оддячують. Узяв собі клопіт на здорову голову. Возися з нею. Приходить ніч. Що з нею робити? Від себе її пускати годі. Мусиш коло неї почувати. Але чоловік ще не махнув на світ рукою. Кажу вам, докторе, бррр...

— Дивіться, дивіться, сотнику! Хто б то подумав?...

— А ви собі що гадаєте? Що то чоловік — що? Колода?... Та й для кого я її бережу? Для якогось Летивітра? Ну, ну, нехай він мені не поквапиться, то чорта зість, як її дістане!

— Летивітра? Летивітра я зустрів у Товстому.

— Що ви кажете? Я так і гадав, що це він? За Нижневом прошумів повз нас! А нехай його чорти візьмуть!

— Поїхав до своєї бригади. До Чорткова.

— От тобі на! Ех! Знову возися. І пильнуй чічку для якогось там стрільця. Ой, нема то, як бути дурним Щирицьким.

— Знаєте пане сотнику, жарт на бік! Бо я все таки думаю, що ви жартуєте... Ви дуже богоугодне діло зробили!... Знаєте? Романа застрілили!

Щирицький підскаочив на сидженні аж візок затрявся.

— Що ви кажете?

— Лежав з розбитою головою коло костела. Кулею в голову дістав. Від костела.

— А хто ж би? А хто ж би, як не той драбуга Кульчицький! Що ми того лотра не повісили, то буде нам за те кара від бога!... Але може це ще неправда, докторе?

— Я ж сам бачив, як їхав із Стінки. На власні очі бачив. А моя жінка... Трохи не минулася... Та з другого боку це дало їй силу переболіти всі наші матеріальні втрати.

Щирицький за голову ловиться.

— Я собі думав, чому його нема? Я в голову заходив, що з ним могло статися? Де він запропастився? Що з хлопцем могло статися? Чи розминулися, чи що?... А він — ось що! А він — от де!... Бідний Ромчик... Подумайте собі, подумайте собі... Ні, справді, щастя, що я забрав дівчину насилу... Але чого він лишався?... Чого його понесло туди?... Ні, знаєте! Тих падлюків вішати! вішати! — вибухає Щирицький у розпуці.

По хвилі додає:

— Не кажіть іще цього Зосі. Треба її

приготовити. А то мало ще маю клопоту з нею — буде ще більше.

— Ну, пане сотнику, я вас попрощаю. Будемо бачитися частіш. Я йду, бо як мене запитає за Романа...

Відходить. Дивиться, як Щирицький похнюнив голову. Згадка про Романа й його самого зажурила.

І коли він іде серед чорних дум, не може видивуватися, що діється в місті. Люди як би не ті. Заячківський слухає розмов і якісь чудні вони йому видаються. Така мала дрібничка, як уладження польового шпиталю — і як воно піднесло настрій у людей! Скільки то відрадних здогадів, скільки надій! І все це має основу в розпучливих міркуваннях Щирицького: „Мають вмірати на возі, нехай радше вмірають на соломі!“

Нехай, — думає Заячківський, — спочиває трохи стомлений мізок цих людей... Щасливі, що можуть по-свому пояснювати собі спинення шпиталю...

Аж ось починають заїздити гармати. Завертають на захід від міста. Муніційні вози стають у чотирі стіни на толоці. Це спричинює новий вибух паніки. Де не діваються всі йно-що зроджені надії... Новий приплив жаху й тривоги наскакує на людські серця.

...Ото ж буде оборона міста? Треба буде пережити ще раз страшну баталію, яка не минеться без бомбардування міста, яка може скінчитися зрівнянням містечка із землею? А коли ворог пробеться, яка то буде тоді доля здобутої твердині?..

В-одно нові чутки облітають місто. Що-раз дивовижніші, що-раз більш неймовірні. Під впливом цих чуток і Заячківський затрачує спроможність думати спокійно, роздивлятися тверезо в питаннях, які могли б бути для нього зовсім ясні, зрозумілі.

Він зустрічає тут командантів, там інших старшин і підстаршин. Прислухається до їх розмов. До яких неймовірно суперечних розмов!

Вони не роблять ніколи таємниці з плянів командування. А що ніяких певних плянів немає, вони теж не всілі нічого певного сказати. Але вони не звичні не знати про пляни своєї старшини, не звичні мовчати, коли їх хтось запитує на стратегічні теми. Кожний з них починає комбінувати на свою руку й пускає в громадянство що-раз нову бомбу. Дослівно розсаджують нею потрясені й натужені нерви.

Заячківський чує:

— Пропало все.

— Невже ж?

— Нема ніякої надії на оборону. Коли б

ми тільки змогли втікти й вивезти що-цінніше добро!

— А ми? — жахаються інші. Очі їм з голови вискакують.

— Втікайте! Втікайте з нами! Горе вам буде, коли останетеся!

Вже й Заячківського обхоплює жах. Справді. Чого він тут сидить. Чого діждеться? Він мав дождатися дальших доручень. Хто ним тепер журиться? Кому в голові ним клопотатися? Коли він такий розстробний, то що ж говорити про тих, що втікають під ворожим обстрілом?

Так. Утікати! Утікати!... Добре кажуть...

Тільки — куди?

Не може встояти на місці. Йде перед себе. Пристає до якогось гуртка людей, що веде дуже оживлену розмову. Прислухається. Чує нові речі...

— Смійтеся! Наші вже давно спинили ворога!

— Чого ж ви приїхали сюди? — запитують його з гурта.

— Боронити вас від Румунів.

Що? Від Румунів? — шибав Заячківському до голови нова думка і він шукає очима мосту, на якому, хто знає, чи не стоять уже передні румунські сторожі... Покуття заняли, чому ж би не пішли далі — Полякам на поміч?... Та його увагу звертають на себе нові слова:

— Кажуть, що державні секретарі їдуть сюди, до Заліщик?...

— Може... Я не знаю... Або то раз члени уряду розїздять... Смійтеся! Становище поправляється зовсім.

Так. Заячківський знав, що державні секретарі їдуть сюди. Він же ж сам має тут ждати доктора Обуха. Але щоб становище аж так мало поправитися, що державні секретарі не приїдуть? Не віряться йому.

Звідки ці звістки? Звідки знає цей добродій, що так певно говорить? Чого взагалі балакає? Хіба ж це не розсівання спліток? Хіба ж цими неправдивими звістками заспокоїться людей?

Приловлює себе на непослідовности. А що ж він иншого робить, як не те, що снується сюди, туди, — шукає, розвідує, розпитує, комбінує, здогадується, — вірить і зневіряється...

Так. Але я маю більш розкриті на все очі! — думає.

Тим гірше! Тому то як-раз в-одно в більшу розпуку попадаю! — докоряє собі. Йде далі.

І ще не увійшов і двадцяти кроків, як спиняється, прикований новою течією слів, думок, осудів.

— Секретаріят? Державний Секретаріят? Адже ж він іще в Станиславові розв'язався! —

кричить молода людина у військовому старшинському одязі.

Лице цього старшини широке, сильно костисте. Підчас того, як він говорить, розкриваються широко уста, вискалюються зуби. З посмішкою в очах це дає вражіння безстидного цинізму. Він далі не спиняє вибуху свого обвинувачування державних секретарів:

— Повтікали пани міністри! На всі сторони світу розбрелися! Давно вже!

Заячківського бере досада. Він же ж просто із Станиславова!... Чого таку брехню ширити?... В першій хвилині не може запанувати над своїми нервами, так його вивів із рівноваги цей молодик. Врешті з його горла добувається не голос — крик якийсь:

— Звідки ви це знаєте, пане четарю? Як ви, військовий старшина, можете такі брехливі звістки розсівати?

— А ви хто такий?... Легітимація! — кричить розюшений четар. Відразу вираз на сміху в очах перекидається в суворий, грізний вибух злости. Ще більш скріпляють його гнівний вигляд насуплені брови. — Покажіть легітимацію!

Заячківський читає з його очей, що нема жартів. Та все ж таки не всилі спам'ятатися від тону його голосу.

— Легітимацію давай! — повторяє в-одно свої несамовиті погуки четар.

Довкола Заячківського починають юрбою збиватися всякі люди в мундурах. Дуже цікаво й допитливо йому придивляються. Відразу вже де-кілька рук дотикається до його рамен. В одній хвилині стає йому ясно, що немає жартів. Ноги починають під ним погинатися. Він розщипав загортку, добуває із спідньої кишені легітимацію.

А тим часом четар кричить на весь голос:

— Секретарі? Побачите ви вже державних секретарів!

— Кажуть, що мають приїхати! — встромляє хтось несміливо своє слово.

— То певно буде якийсь утікач, що має жінку в Мельниці або де! То публіка!... Господарювали, доки було на чому господарювати! А тепер розлетілися, як листя в хуртовину. То треба було вже давно тих панів виарештувати й порозстрілювати за їх злочинну роботу!

Останні слова сказав до Заячківського, переглядаючи його легітимацію і знаючи вже, хто він.

Заячківський відзискав свою рівновагу. Бере назад легітимацію й питає:

— А тепер ви, пане четарю, не були б ласкаві показати мені свою легітимацію?

— Щооо?... — мірить його четар згори.

— Питаюся, чи не схотіли б подати мені

до відома свого назвища? — промовив твердо Заячківський.

— Дурниця! — кидає де-що збентежений четар.

Та в ту ж мить прилітає до нього задиханий хорунжий:

— Товаришу! Телефонував президент Державного Секретаріату, щоб було приміщення для державних секретарів. Приїдуть залізницею.

— Який секретаріат? Звідки ця нова брехня? Нема секретарів! Довели армію до розвалу — нема їх! Арештувати тих панів!...

Заячківський бачить, як він ставить усе на одну карту. Заскочений запитом Заячківського, він збентежився. Іще більш було йому ніяково, що мав багато свідків. Тепер хотів би викрутитися. Йде на безголов'я. Рішився цинізмом вирватися з халепи.

Заячківському і дивно стає й смішно. Та для нього вся ця подія має вже тільки історичне значіння. Він придивляється до цього старшини, як до типу людини, що не доросла до свого завдання.

Крім нього, що поставив четаря у неприємне становище, не дає спокою четареві і хорунжий:

— Балакайте собі здорові! — мовить він. — Але я маю дати відповідь. Телефонують в-одно.

— Мені свище його телефонування! —

кричить крізь горло четар. — Він може дає накази? Скажіть йому одному з другим, що ми готовимо для них вигідне місце в Дністрі. Вони випускали Ляхів на волю? Замість дбати про державу, дбали про Ляхів? Ми арештували, а вони випускали?

— Товаришу! Я не маю часу! — наглить хорунжий.

— Йдіть собі до сто чортів! — кричить четар, подратований. — Чого ви до мене приходите з такими дурницями? От, гармати нам заїхали до дідька! Я ломлю собі голову, як би то їх примістити, щоб легше могли втікти впору! А він до мене з такими дурницями... Коні при гарматах — здохляки! От що!... Впаде одна шкапа на переді — загатить усі гармати!

В ту ж мить тручає на всі боки скількох слухачів і кричить:

— Гей, ти! Стій!

Стрілець, що їде в порожні возом, починає спиняти коні. Четар вскакує на віз і кричить:

— Гони!

Заячківський стоїть ні в цих, ні в тих. Не знає, що йому робити. Нічого легшого, як спитатися, хто це? Та чи варт він того, щоб займатися його особою? Зрештою — могли б не сказати. Він міг би осоромитися.

Для нього досить було, як підступно му-

сів четар утікати перед ним. Та все ж таки ця зустріч навіяла чимало сумних думок на його голову. Чогось йому більш жалко стало людини та соромно за неї, ніж щоб він почував до цього „старшини“ досаду. Він болів душею, що українська держава мусить шукати опори й порятунку у таких мізерних людей. І страшна заздрість обхопила його до тих націй, де люди знають, за що борються, що в них громадяне вміють цінити волю, де всякий стає на послуги нації, знає собі ціну і тим, хто поруч нього, хто йому наказує і хто слухатиметься його наказів.

Хіба ж цей молодик, — думає з болем у душі, — винен, що світова війна захопила його в якій четвертій-п'ятій класі гімназії, а наша національна війна висунула його на визначне й відповідальне місце? Хіба ж це його вина, що не якась стара досвідчена голова, але він, молодий недоук, недосвідчений хлопчина вважає себе в праві бачити тільки себе оборонцем і порятівником України? Забірати голос у всіх, хоч би й яких складних, питаннях?

Заячківського тільки стискає за серце від думки, чи зможуть вони такими силами довести державний корабель на тихі води?...

Але незабаром доводиться йому забути й пробачити цьому молоденькому четарикові

всю його нерозвагу, коли чує, як стара людина, сотник, кричить:

— Арештувати всю ляцьку голоту! Перший наш промах був, що не арештували нікого у Львові! Другий — що замало арештували на провінції. Третій: що арештованих випускали! Арештувати всіх і вивозити із собою! Гнати поперед себе! А потім вимінювати за наших.

— А що, як нас виарештують Поляки?

— Ляхи не прийдуть сюди!

— Дай, боже! А як таки прийдуть?

Сотник звертається до розмовців розарений:

— Ви, пане, розумієтеся на стратегії: Я кажу вам: Ляхи не прийдуть! Ви не вірите? Я вас кажу арештувати за те, що счиняєте паніку серед війська. Гей! Вістун!

Якісь пани в громадянських одягах уже втікають, скільки сил. За ними летять уздогін слова сотника:

— Всяка цивільна голота, замість зголошуватися в команді до війська... Я вам... Я вас... Арештувати!... Асентерувати! Сміття якесь!...

Прилітає на його крик вістун.

Що пан сотник прикажуть?

— Вістун! Оглянути мій візок! Власними очима оглянути! Або ще краще — пошукати в місті повозки!

Вимахує паличкою. Зпід його густих брів виплітають грізні погляди й блукаються, щоб не стрічатися з гострим поглядом вістуна.

Заячківський вдивляється в нього й пізнає його. Сіре, безкровне, віспувате лице нагадує йому знайомого з вигляду адвоката-піяка, або як його називали „мочиморду.“

Не бачить його сотник. Він говорить далі до вістуна грізно:

— Чуєте? Пошукати мені доброї повозки! Моя жінка стряслася вже на цьому доробайлі. То ще може чекати нас далекока дорога. Щоб була добре вимашчена повозка. І щоб певні колеса! Чуєте? Під особистою відповідальністю! Як розсплеться колесо — застрілю на місці! Можна відійти!

Заячківський слухає й уже нічому не дивується.

Мимохіттю він мусить слухати дальших розмов, що їх викликав серед стрільців своїм наказом і загрозою пан сотник.

Вістун кидає за сотником грізними очима. Одійшов і вже переказує стрільцеві наказ. Додає, що пан сотник всиплять „шамполів“, як не знайдуть йому в місті повозки.

Стрілець вислухує, не здоровить, іде у гурт стрільців і там починають розправляти:

— Баби їм вози! — матіркує. — Повозку для неї рабуй!...

Груба лайка.

— Ти мене питаєш, що моя жінка робить, що осталася там без хліба, без грошей?

— Розбірають собі ті пани! Ей, не буде добра з такої України!

— „Шамполів“ він мені (лайка) всипле! Щоб тобі рука раніш усохла!...

— То буде таке, як з Москалями було!

Проходить старшина. Ніхто його не здоровить. Він спиняється:

— Ви не бачили мене?

— Ні! — вриває коротко й грубо один голос. Інші мовчать і починають своє балакати.

— Ну, а тепер — як стоїте?

— Як бог приказав! — врубє другий грубо.

— Марш до своєї роботи!

— Тільки не маршай! — скаженіє крізь зуби. — Уже минулося! — погрожує.

— Позір!

— Та відчепися, бідо! Гі на ты! Йди собі своєю дорогою.

Один плюнув. Інші починають розходитися. Не слухають дальших криків старшини. Він побачив польового жандарма, починає кричати на нього, щоб арештував бунтівників. Показує при цих словах на стрільців. Жандарм відповідає йому, що в нього пильніщі справи. Він не буде робити колотнечі, коли все кипить. Старшина починає лаяти

жандарма. Жандарм звертає його увагу, що він у службі і зараз приарештує напасливого старшину...

Заячківський здрігається від цих розмов. У його голові вже ясно, що всі нерви молодого організму української армії — потріскали... Зпід сірих мундурів починає визирати дикий звір.

Ноги сами заносять Заячківського до шпиталю. Йде туди без думки. Веде його почуття, що там зможе знайти близьку до себе людину, заспокоїтися розмовою з нею. Коли вже не розважити душі, то бодай провести годинку-дві спокійніше. Може забудеться все те, що бачить на вулицях міста.

В шпиталі кажуть йому, що Щирицький в операційній залі. Просить, щоб повідомили сотника, що він прийшов. За хвилину виходить Щирицький схвильований.

— Ах, як добре, як добре, що ви прийшли, докторе!

— Що такого? — питається Заячківський стрівожений і виглядом лица Щирицького і його зворушеним голосом.

— Ходіть, допоможіть нам. Ходіть зо мною. Ми вже всіх сил докладаємо і нічого не вдіємо.

— Що сталося, пане сотнику? — питається збентежений Заячківський.

— Людина вмірає й не хоче дати себе рятувати.

— А що ж я вам усилі допомгти?

— Розважити його треба, вговорити! — переконує Заячківського Щирицький.

Йде в напрямку дверей, звідки йно-що виїшов.

Розкриває двері й Заячківський опиняється в залі. В очі вдаряє йому постать лікаря в білому із засуканими рукавами. На столику біля мармурового стола блищить ціла низка зловіщого знаряддя. Коло столу стоїть молода людина — високий, стрункий, худощавий на лиці стрілець, — без сорочки. Погляд Заячківського падає на його жилаві рамена й спиняється на правій руці стрільця. Від пальців по лікоть вона чорна.

Поки Заячківський встиг привітатися із знайомим лікарем, чує схвильований голос Щирицького:

— Скажіть йому, пане докторе, скажіть йому бодай ви на розум. Лікар каже йому, що за день-два він мусить умерти.

До стрільця:

— Чуєте? Ви мусите вмерти!

Стрілець дивиться тупим поглядом перед себе.

— Дивіться, пане докторе, — показує Щирицький Заячківському на чорну пляму, що вибивається від білого тіла стрільця, — ган-

Грена ззіла йому руку по лікоть. Йде що-хвилинки вище. Єдиний для нього рятунок, щоб йому ампутувати руку вище ліктя — і він не хоче дати собі відняти руки.

— Перший раз мені в житті трапляється, — мовить лікар спокійним, добрячим голосом, — щоб людина бачила свою смерть і не хотіла рятуватися.

Заячківський переводить свій погляд на лице стрільця. Дивляться на нього глибокі сині очі — лагідні, спокійні. Здавалося б, що це не тієї людини чорна рука звисає, як би не та зморіпка душевного болю коло затиснених уст.

— Чому ж ви, чоловіче, уперлися? Чуєте, що нема для вас іншого рятунку. Не жаль вам життя?

— Ні.

— Уявіть собі. Так в-одно. Дивна людина. Молодий стрілець. Тридцять років! Тільки б жити! — мовить лікар.

— Не розумієте того, що в нас тепер життя кожної людини цінне? — питається Заячківський.

— Життя людини — так. Але не каліки! — мовить тихим голосом стрілець.

— Скільки то людей лишається без рук, без ніг! Держава мусить про всіх подбати. Ви можете бути щасливі, що остається вам друга рука.

Голос Заячківського замліває в грудях. Він чуває фальшивий тон своєї мови. Тим більш, що стрілець мовчить і дивиться по-нуро в землю.

— Ну, шкода часу! — мовить лікар. — Я маю ще інших хворих. Лягайте.

— Пустіть мене, панове, до хати. Нехай хоч вдома вміраю! — скиглить стрілець.

— Де ж ти, чоловіче, годен іти. Подумайте собі — до Стрия він хоче йти пішки в гаряці.

— Чого ж ви такі уперті? — питається з докором Заячківський.

Його погляд мимохіттю падає на лице молодої дівчини, що стоїть біля стрільця. Як би не знав, що Зося Лімницька тут, не пізнав би її. Така блідість вкрила її лице. В її очах вираз надземської поваги. Щось величне світиться в її очах, промовляє з її лица.

Хитнув до неї головою. Післав їй привітання. Вона відповідає мовчки рухом голови, не змінюючи виразу свого лица.

— Скажіть панове, що йому такого? Боїться? — питається Заячківський, звертаючися до лікаря й Щирицького.

— Та як боїться, коли хоче вмірати! — мовить з докором лікар. — Журиться, що з ним буде...

І ось розкриваються уста стрільця і по-

чинають з них спливати спокійні, теплі й розважні слова:

— Я залізничний шлюсар. Маю жінку й двох діточок. Жінка молода, гарна. Двадцять три роки. Як я умру, вона знайде собі чоловіка, віддасться і виховає добре мої діточки. А як я прийду до неї калікою — без руки, вона мусітиме працювати не тільки на себе й на діти, але й на мене. Вік свій за мою головою скапарить. Проклинатиме ціле життя свою долю й мене — каліку. Ні. Не хочу без руки вертатися до неї. Волю їй світ розв'язати. Пустіть мене, панове!

— Як же ж тебе пускати, чоловіче? — ловиться за голову Щирицький.

— Я не дам собі відняти руки! — мовить твердо стрілець.

Запала тиша в кімнаті. Оповідання стрільця розкриває перед кожним із слухачів розбільну картину майбутнього життя каліки. Задумуються. Шукають відповіді на докучливі питання, що родяться в кожного з них.

Врешті перебиває мовчанку Заячківський.

— Що ж робите, пане докторе? — питається він лікаря.

— Мушу його залишити так, як є. Його мотиви такі глибокі, що моє сумління не дозволяє мені допускатися над ним насильства...

До стрільця лагідно, добряче, з резигнацією:

— Можеш, чоловіче, звідси йти. Чи тебе випишуть зі шпиталю, це вже не моя справа. Це тобі пан сотник скаже.

Стрелець виходить мовчки із залі. Всіх очі повертаються за ним з повагою.

Лікар прощається із Щирицьким. На сьогодні його праця скінчена. Як би треба, то можуть його покликати...

Заячківський виходить із Щирицьким. З ними йде Зося...

— Ви, панно Зося, не вагаєтеся помагати при операціях?

— Я весь час була при лікарях. Загартувалася, — мовить із слабким посміхом. — Але такі випадки, як сьогоднішній, виводять мене з рівноваги.

— Дивна людина той стрелець! — мовить Щирицький.

— Я не зробила б теж инакше, — заявляє рішуче Зося.

Після цього йдуть хвилинку мовчки здовж коридора. Опиняються в малій кімнатці — провізоричній канцелярії Щирицького.

Заячківський оповідає, що бачив після того, як розсталися. Що діялося в Станиславові, в Бучачі, в Чорткові. Який усюди розгардіяш. Як усе котиться в провалля. А вже найбільш його трівожить те, що тут

бачить. Запитує Щирицького, чи він не має яких вірадіщих звісток.

Ні. Нічого кращого, як те, що він оповідає. Та й не до жури йому, що де діється, коли в нього в шпиталі стільки всяких трагедій, — мовить Щирицький.

— І ви, панно Зосю, зважилися на таку долю? — питається Заячківський. — Яких тут треба нервів при вашій роботі...

— Я подивляю панну Зосю! — мовить Щирицький. — Ніколи б був я не подумав, що та випечена квітка, що звеселяла восьму класу нашої гімназії — такий буде герой у боротьбі із стрілецькою недолею...

— Пане сотнику, ви хочете мене за-встидати.

— Ні, панно Зосю! Я віддаю тільки пану заслугі! — схиляється перед нею поважно Щирицький.

— Коли ви така героїнка, панночко, — підхоплює Заячківський.

— Пане докторе! — перебиває йому дівчина.

— Ні, панночко! Я мушу слухати, що про вас говорить ваш опікун.

Щирицький подивився на нього пісним поглядом. Не розуміючи цього, мовить Заячківський далі до Зосі:

— А щоб вам легше було проводити важкі дні, я вам щось веселого скажу на ушко.

Погляд дівчини втопився в його очі. Кров

залила її лице. З блідого — воно стало пурпурове.

Заячківський не хотів довше тримати в приемній натузі нервів дівчини. Мовить рівним голосом.

— У Товстому я зустрівся з вашим товаришом — Летивітром. Живий, здоровий. Поїхав до Чорткова, до своєї бригади!

— А нехай мене Ляхи вбють! — ударяє себе по чолі Щирицький. — Я й забув це сказати панні Зосі. От раз із мене забудько!...

Чи він своїми словами хотів поправити помилку, чи засланняв ними власне збентеження, що проявилось спалахкотінням вогнів на його лиці, ні Зося, ні Заячківський про це не дізналися. Щирицький схилився над столом і почав шукати за папіросками. Коли вже здавалося йому, що заспокоїв своє схвилювання, подає Заячківському папіроску, сідає в крісло й прохає гостей, щоб сідали.

Зося відпрошується. Каже, що мусить ще піти до хворих. Її затримують. Врешті вона питається, чи не має Заячківський яких звісток зза Дністра. Та й... — хотіла спитати щось ближче про Летивітра й спитала, — чи не зустрічав де Ромка?

— Ой, панно Зося, не знаю, як вам це сказати.

— Що такого? Що такого? Може що з мамочкою сталося? Пане докторе!

— Ні, про маму я не чував нічого лихого.

— Тато? — ледви прошепотіла, не відриваючи від його лица свого погляду.

— Ні. Тільки ваш братчик...

— Пане докторе! Кажіть... — благає його Зося.

— Я був би вам не казав. Але бачу вашу мужність і сподіюся, що ви гідно приймете розбільну для нас усіх звістку.

При цих словах віддих завмер у грудях Зосі. З її лица відплила кров. Вона стоїть бліда, віма, жде страшного удару.

А Заячківському як би важкий тягар звалився на груди. Захоплюючи устами повітря, він викидає одним віддихом:

— Романа застрілив, здається, ксьондз Кульчницький...

І в ту ж мить жахнувся. Як скошена — звалюється постать дівчини на землю. Поки хто з них устиг її зловити, вона вдарила, як камяна брила, головою до помосту.

— Чого ви, чого ви, докторе!... Зося, Зося, Зосенько... — лепече Щирицький.

Обидва чоловіки кидаються до неї. Підводять її, укладають на лежанці. Заячківський ловить за дзбанок з водою. Щирицький розриває їй на грудях полотняний плащ, блюзку. Перед ним заяснів мармор її тіла. Щирицький бентежитья. Відбірає нервово в Заячківського воду. Скроплює лице, груди

Зосі, натирає її коло серця. Кричить до Заячківського, щоб хутчій ішов за лікарем. Може ще буде в шпиталі.

Коли він уже остається сам із зімлілою, лепече до неї пестотливі слова, потираючи її чоло, виски, груди в околиці серця... Нагадує собі, що в нього є етер. Шкандибає до столу. Ловить у тремтячі руки малу пляшину, підсуває її зімлілій до лица...

Помалу добувається з грудей дівчини глибокий віддих. Вона розплющує очі, кліпає ними скільки разів. Западає знов у непамять.

Щирицький далі приводить її до життя етером, водою і найбільш словами, теплими, щирими, сердечними... Як малу дитинку пестить її, голубить... Радіє, що починають битися живчики. Вибухає щасливими вигуками, коли під дотиком його руки вчувається биття її серця. Ще очі заплющені, але життя вже до неї вертається. Щирицький гладить ніжно її золоту голівку рукою. Пестить її любимими словами... Тремтить від болю душі, від захвату... Усміхається щасливий... Сонце заясніло в його хаті. Мимохіттю він схиляється над головою дівчини, притискає свої уста до її чола.

В ту хвилинку Зося розкрила очі. Її погляд спиняється на лиці Щирицького. Здивований... допитливий...

Щирицький на краю свого щастя.

— Зосю, Зосенько! Лекше тобі, серденько? Голубко моя бідна! Болить головонька?... Як ти, бідненька, вдарилася...

Слова Щирицького приводять Зосю до пам'яті. В цю хвилину розкриваються двері. Входить Заячківський із лікарем.

— Вже добре! Вже все добре! Дякую вам, панове! Дякую вам, пане докторе! Ох, як я стрівожився! — викидає з грудей схвильовані слова Щирицький. — Але вже все добре...

Тим часом погляд Зосі падає на Заячківського і вона вмить усе згадує. Вибухає невгамованим риданням. До неї підходить лікар і починає її заспокоювати.

А Щирицький звертається з докорами до Заячківського:

— Як можна було, докторе! Чого ви їй це казали?...

Заячківський оправдується:

— Раніш, чи пізніше вона мусіла дізнатися.

— Але тепер вона така розбита виїздом з хати. Така в-одно схвильована стражданнями стрільців. Та ще й сьогодні. Треба було обережно... приготувити... Ей, ви, адвокати... Бідна моя голубочка! Як вона, сердешна, страждає...

Заячківський дивиться на нього із жалем. Йому більш жалко Щирицького, ніж Зосі. Безнадійного його страждання...

У головному штабі Галицької Армії від першого дня прориву сильне замішання. Вже від довіпого часу були всі познаки, що Поляки приготавляють акцію в більшому стилі. Була й свідомість того, що годі буде встатися, як ударять на лад усіх великих проривів в одно місце. Але й ради на це не було. Єдиний спосіб — попередити ворога — був не під силу й штабові й армії.

Шеф штабу Ланович, що із своїм помічником австрійським Німцем Онером приготавляв усі операції, дуже уважливо прислухається до мови фронту. Польський наступ на Великдень стає в його розумінні пригрівкою до сподіваної більшої акції. Удар у половині травня і проламання фронту на кількох місцях приходить для Лановича зовсім звичайно. Несподіванкою являється розсіпання всього третього корпусу.

Польський пролім доконується рівночасно на кількох місцях. Одним з більш болючих ударів являється той на становищах лівого крила другого корпусу коло Городка. Хоч він у наслідках менше шкоди приносить окремим частинам армії, що стоять на схо-

ді, — він вбивається клином між третій і два інші корпуси, причинюється до розбиття третього корпусу, унеможлиблює його рятунок. Стає взагалі небезпечний для плянового відвороту армії.

З хвилиною, як у головному штабі стає ясно, що несила здержувати ворога в місцях його удару, Ланович приготував відворот усієї армії. Звертає всю свою увагу на дві оборонні лінії: Дністра й Карпат. Загрозою для цієї полоси стає розбиття третього корпусу, який утікає здовж між Карпатами й Дністром на схід. За ним гонять польські сили й зараз займають полишений терен. Ланович намагається одтягти другий корпус зпід Львова й пересунути його туди, де повинен би був триматися третій — на південь од Дністра — по Карпати. Розуміється й перший корпус зпід Сокаля мусить відступати й займати становища на правому крилі другого корпусу.

Такі вже перші відступові пляни Лановича.

Але події з кожною хвилиною приносять зміну становища, жадають переміни в плянах. Коли третій корпус відходить уже за Стрий і докочується майже до Галича, Румуни займають Покуття й Гуцульщину. Забирають ту частину галицької землі, яку Ланович мав на увазі, як свій дальший операційний терен. В українських руках остається вузьенька смужка од Дністра через Стани-

славів до Карпат — між двома ворожими арміями.

Ланович тримається ще із своїм штабом у Бережанах. Намагається пристосувати дальші свої пляни до зміненого обставинами становища. З праці, з натуги, від в-одно перемінних звісток із фронту він уже ледви держиться на ногах. Хвилинами мізок зовсім одмавляє йому послуху. Та він надлюдським способом тримається при силах. Вони ж знають обидва з Онером, що в цих обставинах, де є позначки загальної катастрофи, в руках їх двох лежить уся доля армії. Того, що розсипається, вони не здержать, того, що взяло неминуче свій напрямок по лінії найбільшого схилу, вони не спинять. Але тут і там остаються ще частини, які не розсипалися й які можуть ще задержуватися по нахиленій площі розвалу — остання надія шефа штабу. Для цих частин він мусить вести далі свою працю, скріплену, інтензивну до найбільшого зусилля. Цим частинам він мусить вказувати шлях і пристосовуючися до де-яких неминучих їх рухів, звертати їх похід у сторону Галича, Станиславова.

І ось, серед найсильнішої натуги його праці в цьому напрямку, приїздить до Начальної Команди в Бережанах товариш державного секретаря військових справ.

В канцелярії штабу сидять похилені над

картами Ланович і головний командант Омеляненко, Онер при другому столі в-одно веде телефонічну розмову. Записує звістки з фронту, то встромляє свої слова в ділову розмову Лановича й Омеляненка й вносить що-раз нові поправки в пляни Лановича. Двері одчиняються і входить молода людина у військовому одязі, з відзнаками Державного Секретаріату військових справ. Поява цієї людини така несподівана, що всі три дивляться на нього, як на когось із своєї канцелярії. Тільки як випростовується перед ними гість, як з уст його падають перші слова привітання, підводяться один за одним з крісел, вітаються — здивовані...

Не потребують питатися про причину його несподіваного приїзду. Товариш державного секретаря військових справ подає головному командантові, як щось зовсім звичайне, звістку, що в наслідок загрози польського повстання Державний Секретаріат залишив Станиславів і перенісся до Бучача. Туди має переїхати й Начальна Команда.

Шеф штабу Ланович поблід від цих слів, як стіна. Засильний був це для нього удар. Він вибухає:

— Бога бійтеся! Що це таке? Я ще не спам'ятався од першого удару, що мені завдали Румуни. Все ж таки, думаю, в руках у мене — коридор до Карпат через Станиславів.

Я приготую промову акцію в сторону Поляків. А ви? Ви Станиславів залишаєте? Передаєте його в руки ворога? Розбиваєте остаточно всі мої пляни, всі основи моєї праці, моїх надій?... Що ви зробили, панове?...

Гість з Державного Секретаріату вияснює йому становище:

Частини третього корпусу вже в Тязові, Боднарові, не цілих дві милі від Станиславова.

Але ж за ними йде ще далі наш третій корпус! — докоряє Ланович. — Це ж тільки перші відділи...

З Буковини приїхав делегат Державного Секретаріату. Таку счинив паніку в Станиславові, що ні дня довше неможна було оставатися... — боронить себе й Раду державних секретарів — товариш державного секретаря військових справ.

— Як можна було? — вибухає наново Ланович. — Як можна було без порозуміння зо мною це робити? Я ж не тільки шеф штабу, я й державний секретар військових справ!

Дальша розмова не вносить уже нічого нового. Вона тільки Онера доводить до кількох злосливих заміток під адресою панів у Станиславові, що слухають спліток з вулиці і тим кермуються в полагоджуванні державних справ. Як можна було залишати Стани-

славів на тій підставі, що там цей або той приносить з вулиці погрози, або сплітки.

— Я такого пана, — вибухає гнівом, — хоч би він був і найвищим військовим урядовцем державного секретаріату, спитав би: Хто вам приніс такі погрози? Хто грозив? Чи його за ці погрози розстріляли? А коли б він не дав відповіді на це, я б його самого розстріляв, як виновника спліток, а може... може як польського шпика в нашій державній секретаріаті військових справ. Чого він там остався? Чого його панове там залишили?

— Він обняв командування над українсько-польською міліцією.

— Він — поважився б там оставатися, як би він не був у змові з Поляками? Як би він не був на службі в Поляків?... За саме бажання остатися на такій становищі після вашого відходу ви повинні були без суду його розстріляти! — репетує Онер усим болем своєї душі.

Його вибухи дають змогу заспокоїтися Лановичеві. Він стає безрадний, безсилий. Бачить же ж, що все втрачено. Не остається йому нічого іншого, як прийняти до відома змінене становище. Але й сидіти в Бережанах немає чого. Тут уже він не знайде в душі сили й спокою до нової праці серед зовсім змінених обставин.

Переїздять із штабом до Бучача.

Зустріч найвищих військових керівників — головного команданта Омеляненка і шефа штабу Лановича — з державними секретарями приводить до сильного непорозуміння між одними й другими.

Залишення Станиславова витручує й цим і тим — усім основу їх праці зпід ніг.

Ланович не в силі переболіти втрати коридора до Чехословаччини. Омеляненко, що ніколи не захоплювався Карпатами, як операційним тереном, звертає свої думки в иншій напрямку.

Нема, — каже він, — иншої ради, як відступати до Збруча.

По цій лінії снує він нитку своїх думок і плянів, поки-що ні на чому не основаних, плянів, які не вказують можливости ніякої активної праці... Він котиться своїми думками на похиленій площі розвалу армії.

Державні секретарі зовсім розгублюються в своїх думках. Ніхто з них не в силі зачепитися за якусь можливу стебеллину рятунку. Одні погоджуються з думкою головного команданта: до Збруча! Де-хто йде далі: Немає чого вагатися переходити навіть за Збруч.

Із цією думкою не погоджується більшість державних секретарів. Не розуміє доцільности цього й Ланович.

Що далі? — запитує.

Ніякої відповіді.

Тумани диму сповивають голови членів наради. За клубами диму блукаються очі людей, що затратили можливість проявляти здорову думку...

Що хвиля принесе... — врешті хтось каже.
Хто піде з військом?

Головний командант. Шеф штабу... — сипляться відповіді.

Й відразу виявляється задушевне бажання більшості членів уряду.

Державні секретарі мусять дістатися через Румунію до Європи. Боротися там галицької справи.

Ця заява державних секретарів кидає Лановича в тривогу.

— А військо? Військо? Армія? Десятки тисяч людей?... Що з армією буде без політичного проводу? — скиглив він.

— Як виграємо справу на міжнародній арені, не відчуватимемо втрат у людях, у військовому матеріалі, — розяснюють йому.

Лановича це зовсім не заспокоює. Це ще більш переконує його, що він має повести армію до повної затрати. Здобувається ще на останнє зусилля. Намагається ще раз вернутися до первісного свого пляну.

Йому доказують, що вже запізно. Уся ж полоса між Дністром і Карпатами у ворожих руках.

Нарада розбивається. Нічого не вирішують. Усім кваняться. Державні секретарі переїздять до Заліщик. Два великі потяги везуть найвищу владу держави — її уряд. Везуть, щоб перекинути її на заняту другим ворогом територію.

Поперед Державного Секретаріату їдуть два його делегати, які через Заліщики мають дістатися до Чернівців і там приготувити можливість переїзду уряду до Відня.

Звістка про задуману втечу уряду викликає нечуване обурення серед війська на державний провід. У повітрі висить вибух військової революції.

Вислід наради не остається таємницею. Всі вже знають, що уряд полишає військо без проводу. Ніхто про Армію не думає, ніхто шляхів їй не визначає, мети не вказує... До Збруча!... За Збруч!... А далі?... Що далі?...

Тут уже — забагато місця на довільні комбінації. За Збручем — розбита Армія Української Народньої Республіки. За Збручем — Червона Армія. За Збручем — повстанці: одні проти Червоної Армії, одні проти Армії Директорії, одні проти цієї й тої армії, проти всякої армії взагалі, проти всякої мілітарної акції на терені їх села, волости, повіту.

Серед окремих частин Галицької Армії починають проявлятися розбіжні течії. Збиті

з пуття стрільці й старшини шукають рятунку, як хто може. Усякий відчуває, що ніхто ним не журиться, ніхто про нього й за нього не думає...

Як уже відїхав уряд до Заліщик, головний командант Омеляненко побачив велику прогалину перед собою. Він, головний командант армії, опиняється без провідної лінії. Немає тих, що повинні б визначити армії шляхи, дати йому наказ повести ними вітсько. Вся відповідальність за армію й за її працю, її успіхи або невдачі — падає на його плечі.

В таку важку хвилину він зважується поділитися відповідальністю з принагідними своїми, зовсім невідповідальними помічниками. Він скликає штабових старшин на пораду, що далі робити? Хоче намічувати з ними шляхи для армії, рішати про її долю і з нею про долю держави.

Головний вождь Галицької Армії Омеляненко, старий, худий дідок, почуває приплив нової сили до душі. Він ходить по кімнаті жвавою ходою — не так, як звичайно, похнюплений, задуманий. І сьогодні голова його важка від думок, але кожна нова думка свіжої сили йому додає. Він бачить себе вже на розлогих полях України.

Та, поки дійде він туди з добором армії,
Надаремне, І.

він мусить звільнитися від тягару відповідальности за долю Галицької Армії, якої головним командантом він уже більш пів року.

Хвилями почуває незадоволення, що не дали йому цього звільнення державні секретарі. Багато легше було б його завдання. Армія розходиться — він підбирає собі цілі полки таких, що не можуть вертатися додому — полки найзавзятіших одчайдухів. Переходить з ними за Збруч — до нової праці.

Пропало! Не зробили цього вони — зробити мусить він.

Він дожидається приходу старшин, яких запросив на нараду.

Входять шеф штабу Ланович і Онер. Ланович відразу приготує йому ґрунт до його акції. Перші його слова переконують Омеляненка, що тут уже немає ніяких виглядів на рятунок. Все розсипане, все розбите.

— З усіх сторін запитують, куди звертати мають свої обози. Що їм сказати?

— На Бучач, Чортків, Гусятин...

— Я й кажу їм так. Але це не вносить заспокоєння. Видно вже паніку в найближчих від нас частинах...

До кімнати входять інші штабові старшини: референти окремих відділів і т. зв. політичні старшини — редактор „Стрільця“, шеф інформаційного бюро.

Омеляненко просить їх, щоб сідали. Припрошує до папіросок. Кімната заповнюється клубами диму, які звертаються в напрямку одчинених вікон і туманом вилітають на двір.

Душний, гарячий день втомою лягає в кожного з них на душу.

Омеляненко сідає за столом, що вкритий військовими картами. З привички, поки починає промовляти, водить рукою по карті, вигладжує її, схиляє над нею голову.

І раптом, як би спам'ятовуючися, одриває очі од карти, переводить погляд на старшин. Говорить...

Слова його повільні, уривані. Як би їх ще раз передумував, поки їх випустить з грудей. Він мовить:

Прийшла важна й важка хвилина рішення й постанови.

Військо остається без політичного проводу. Уряд відїздить до Відня. Оставляє армію на божу волю. Армія по думці уряду мала б дійти до Збруча, перейти за Збруч...

Що далі їй робити, чиїх наказів слухати — того з постанови уряду не видно.

Армія без уряду, панове, — мовить він підносячи голос, — перестає бути армією. Правда — й уряд, що покидає армію, тратить право називати себе урядом. Та це вже його справа. Важніше, що робити з військом, яке перестає бути армією...

Перші слова Омеляненка не робили вражіння на зібраних. Аж ось несподівано за-скакує їх питання: що робити?

Починається праця думки в кожного з них. Що робити?... Що робити?...

Відповідь не так легко знайти.

Між зібраними тут штабовими старшинами тільки два: шеф штабу Ланович і Онер — можуть проявляти позитивну працю думки у військовому розумінні. Вони й проявляли її досі. Вони й вели всю справу наступів і тепер плянового відвороту. І далі вони працювали б, як би від наради з державними секретарями не висунувся їм ґрунт зпід ніг.

Слухаючи промови Омеляненка, вони не на питання, що робити? — звертають увагу. На його слова: Армія без уряду перестав бути армією.

Так. Вони працювали, працюють і далі були б працювали. Але їх праця мусить мати закреслені рямки. В них вони будуть вільно порушатися. Ті рямки мусить їм визначувати хтось інший. Їх військова праця йшла досі по лінії праці політичних, урядових чинників. Тепер уряд залишає їх. Уся дальша їх праця неможлива, бо не веде ні до якої визначеної їм ціли.

З усього, що Ланович тепер передумує, скристалізовується в його голові одна думка:

Військо мусить іти за урядом. Та поки-що він ще не зважається її висловлювати.

Слухає, що далі буде. Чує, як Омеляненко не жалує найчорніщих барв.

— Ми розбиті на всіх фронтах. Третій корпус пропав. Другий і перший зменшуються у відвороті, зменшуються і, хто знає, із чим сюди прийдуть... Державний Секретаріят втікає до Румунії. Одним словом — розбите військо, розв'язаний уряд, втрачена територія, запропашена держава.

Ланович і Онер спокійно слухають цих слів. Для них це — нічого нового.

Але не так ставляться до слів головного команданта інші штабові старшини.

До війни були ці люди звичайними громадянами. Молоді, недосвідчені, невідповідальні за політично-державне життя нації, в часі війни були одні військовими лінійними старшинами, інші займали більш або менш підрядну роль на услугах окупаційних армій — німецької й австрійської на Україні.

Більш або менш помітні й здібні інформатори штабів і окремих частин чужих армій, вони придбали собі право на військовий мундур і старшинські відзнаки й уявляють собі, що придбали й силу військово-політичного розуму.

В штабі Галицької Армії вони сповняють роль шефів інформаційного бюро, роль ре-

дакторів, інформаторів, — на ділі виконують працю, визначену їм урядом і командуванням.

Як довго фронтові події розвиваються сяк-так нормально, вони сповняють своє завдання в своїх тісно закреслених рямках. Розхитання армії доводить їх до того, що вони загублюють душевну рівновагу. Оскільки це в їх силах, вони продовжують свою роботу. Зрештою мусять дбати, щоб зберігати своє життя у важких хвилинах.

Такою, одною з важчин хвилин свого життя, вони бачать оцю, в якій опинилися. До них поставлено запит: що робити?...

Що робити? Що робити? — висилюється їх думка... У відповідь вбивається їм у мізок гуркіт возів, гармат, знову возів, що злітають у долину до річки по крутих вуличках міста. От що робити! Втікати! Втікати, як ті втікають...

Заслухуються в одностайне: тер, тер, тер, тер, тер... — коліс возу по брукованій дорозі. Тільки тут і там те гуркотіння вривається, вплітається в інші звуки... Там знову — крики. Вулиця тисячними голосами впливає на душевні настрої старшин.

Слів команданта слухають уже байдуже. До чого це все? Розбиті ж вони! До краю розбиті!

Трохи дивно вражають їх дальші слова Омеляненка:

Коли уряд втікає од відповідальности, — він, головний командант, мусить перебрати на себе ролю урядового чинника.

Дивляться одні на одних. Хтось доведений до розпуки вулицним гамором, йде до вікна, зачинює його з лопотом. Друге — ще досадніше.

А Омеляненко далі говорить спокійно:

— Коли вже йде повний розвал, треба організовано бодай розійтися.

Ці слова головного команданта, вимовлені виразно в притишеній кімнаті, викликають бурю тривоги в серцях молодих старшин. Як?... Розходитися?... І не тільки те, що вони мають розходитися. Вони мають дати до того почин. Вони перебірають усю відповідальність на себе.

З їх поглядів видно, що аж тепер вони зрозуміли всю вагу хвили. В душі у кожного прокидається свідомість, що вони стають у цій хвилині гробарями своєї держави. І спалахає в кожного душа від обурення.

Чому вони це мають зробити? Чому ж цього не зробив уряд? Чому головний командант цього не робить, тільки їх покликає на раду? Чого він на їх плечі перекидає всю вагу відповідальности?...

Головний командант говорить далі:

— Треба, панове, постановити, що розв'язуємо армію. Звернемося до стрільців із

поясненням, чому ми це робимо. Коли уряд відіде і не дасть стрільцям такого розяснення зі свого боку, ми це мусимо зробити. І потім кинемо поклик, щоб охитники йшли за нами за Збруч. Нехай не пропадає намарне все велике зусилля Галицької Армії! Нехай пам'ять про її великі діла запишеться в історії всієї української землі!

Як досі голос його був спокійний, коли він реферував про катастрофічний стан, так тепер проявляється в тоні його голосу запал. Він починає захоплюватися великими подіями прийдешнього.

— На Великій Україні ми перейдемо до повстанців... Панове! На широких землях нашої України — наша слава, наша сила! Там ми зіллємося з обуренням народньої маси, що виявляється у повстаннях. Дійдемо переможцями до нашого Київа. І звідти до Галичини вертатимемо. Справа Галичини на тепер уже для нас програна. Може її врятувати тільки Велика Україна, коли вона остоїться як держава.

Говорить це із захопленням, з великим переконанням, з вірою в перемогу святої справи — великий романтик українського національного відродження.

Старшини слухають мовчки його промови й ні словечком не обзиваються. Ніхто не промовляє. Не притакує, але й не перечить. Він

і дивується, що не знаходить бадьорого відгону і не дивується. Звик уже до спокою й холоду Галичан.

Але мовчанка старшин має на цей раз инакшу основу. Вони зрозуміли свою роль в цій нараді. Вони — розв'язують армію. Вони нищать мілітарну силу своєї держави — підчас війни з ворогом. Вони нищать державу...

Перекидаються поглядами. Розуміють одні одних. Читають одні одним з очей, що не погоджуються на це. Але немає в них готової відповіді, якою могли б перевернути весь плян команданта. Не знають, що зі свого боку поставити замість нього.

Ні словечком ніхто з них не обзивається. Як би справді не бачили в душі иншого виходу.

Розходяться без дискусії, без ніяких постанов.

Головний командант остається у переконанні, що всі згідні з ним. Приготовляє в цьому дусі відозву до армії.

Як уже опиняються самі, без Омеляненка, спам'ятовуються старшини.

Редактор поправляє раз по разу нервово цвікер на носі, врешті скидає. Тримавши його раз у цій раз у тій руці, звертає свої очі до товаришів:

— Значиться, — що я маю написати

в „Стрільці?“... Берім, що хто має та й ідім собі, куди хто знає? Так?...

— До хати, на запічок! — насміхається хтось болюче.

— Або до криміналу! Як хто воліє! — доповідає не менш зідливо інший.

— Тільки ти, Грицю, не забудь узяти зі собою своєї друкарської машини! Будеш у криміналі складати „Стрільця“.

— До чорта! — обурюється редактор. Він уже заложив цвікер на ніс, одначе мусить його в-одно притримувати. — Тут тепер кажеш? А чого ж ти там мовчав? Га?... Чого ти там мовчав і слухав небилиць того старого?

— Що я? — борониться зачеплений. — Моя справа — гармати. А там висока політика!... Це твій ресорт! Завсігди ти найбільш із нас резонуєш! Ти — наш дипломат... Але чого ж ти там на нараді таку таємну дипломатію повів? Га?... Чого тобі там так заціпило?

До промовця пристають інші. Скидають усю вину на редактора. Він не має що на це сказати. Почуває, що докори заслужені. Намагається оправдуватися.

— Я признаюся вам, що ще й тепер не знаю, що робити? На Україну?... Як би ж то я не знав нашої України...

Починають доказувати одні одним, що й

плян уряду, щоб переходити організовано за Збруч, коли уряд втікає і плян головного команданта, щоб розв'язувати армію та йти в повстанці — ні до чого! Всі погоджуються, що треба закинути обидва пляни. Але позитивного ніхто не всилі нічого поставити.

Врешті вирінає думка, щоб усі, як були на нараді, ураз із шефом штабу відбули зараз ще одну нараду, але вже без головного команданта.

Посилають до Лановича. Запрошують його на нараду.

Стають тим часом у вікні й дивляться на місто. Перед ними сіріють старезні мури Василіянського монастиря. Але від того краєвиду відриває їх вулиця. В низу кипить відворотове життя в повному розгоні. Їдуть і їдуть обозні вози. Їдуть відділи стрільців. Час до часу заторохтять гармати, аж шибки у вікнах дзвенять...

— Ой, чи не запізно всі ті наші наради? — стогне редактор.

Вже прийшов Ланович, запрошений на засідання. Його поява відбірає в старшин свободу думки й слова, яку почували, коли самі були. Здавалося хвилинку, що не дійде ні до якої наради. Нерішучости старшин приходить у поміч шеф штабу. Він зверта-

ється словами до всіх разом і поглядом очей до одного за одним зокрема й запитує, чого вони бажали б собі од нього.

Редактор перший починає розуміти неясне їх становище. Вказує рукою на крісла:

— Панове товариші, прошу зайняти місця. Пане полковнику! — звертається до Лановича. — Ми просили вас на хвилинку наради. Просимо ласкаво обняти провід.

— Та то панове сами — не потрібно формальностей. Можемо собі побалакати.

— Коли, панове, дозволите, — мовить редактор далі, як уже всі позасідали на кріслах, — я почну нараду.

— Прошу, прошу! — погоджується Ланович.

Редактор починає давати перегляд усієї праці головного командування, відколи головним командантом став Омеляненко. Робить це з дивною полегкістю. Видно, коли вже раз поставився негативно до думки Омеляненка, має вже тепер силу відноситися критично до всієї його діяльності. Бо для нього Омеляненко, як командант Галицької Армії, до історії вже належить. Сам же ж він розв'язує армію й тим самим ліквідує себе.

В промові редактора відразу вибухає все, що накипіло в них у серцях. Невдачі війни, невдатні наступи на Львів, змарнування про-

риву під Городком, розбиття третього корпусу, відворот на всьому фронті, запропащення безлічи гармат, муніциї, — все те приписує він у своєму засліпленні й у звичайній у нього пересаді — Омеляненкові.

Ланович слухає того й час до часу кров підступає йому до лица. Він найкраще знає, хто у всьому провинився. Коли б це про нього говорили, він може обурився б, може б не дозволив говорити далі, але знав би, що це гостра критика його діяльності. Тепер не то що ні разу не впало його назвище, навпаки — його запрошують на нараду, йому провід оддають. Що це?

Не знає, що йому робити. Не має сили спинити повені обвинувачування, не має енергії підвестися й вийти з кімнати. Сидить байдуже, бездушно.

Чує, як не гамується у висловах молода людина, коли згадує про те, як головний вождь Галицької Армії міг зважитися подумати про розв'язування армії, про перетворення правильної Галицької Армії в банди повстанців.

Тепер уже Лановичеві ясно, про що тут іде. Оцей проєкт Омеляненка схвилював так панів старшин...

Не дивується вже, як ті, що до недавна найбільшу пошану виявляли головному командантові, відносилися до нього трохи не

вірнопідданчо, тепер топчуть його ногами й то ще поза очі.

Ланович почуває, що він повинен би встати й вийти звідси. І в інших обставинах він не тільки те зробив би! Він поставив би всіх тих панків під польовий суд. Тепер він мусить сидіти, слухати й мовчати. Тепер — коли розвал іде на всій лінії...

Слухає далі. Промовляють один за одним. Хто в більш делікатних, хто в різкіших формах... Але ні один не щадить головного команданта, ніхто не намагається зрозуміти його думку, скорегувати його плян, шукати іншого, може посереднього рятунку.

Коли б почув від них завзив, щоб рятуватися ще мілітарною силою, хоч би не було до цього ніякої можливості, не дивувався б. Це було б під силу їх думки, не відповідальної у військовому розумінні за діла.

Ланович, хоч як йому сумно, посміхається. До цього, — думає, — ці панове нездібні. Шукаючи рятунку, треба б поставити позитивний плян. Треба б свій плян поставити.

Хто? Вони?...

Дивиться на них з погордою, може більш із легковаженням...

Слухає, як устами редактора „Стрільця“ задовольняються ці панове тим, що виповідають послух головному командантові. Він,

Омелянєнко, — каже редактор, — перестає в їх очах проводити Галицькій Армії. Вони жадають — ов? жадають? — думає Ланович і морщить брови, — так, вони жадають, — немов розуміючи його здивування, потверджує свій вислів редактор, — жадають від шефа штабу Лановича, щоб не давав Омелянєнкові ніяких наказів до підпису. Накази, підписані головним командантом, оставатимуть невиконані.

Жадають!... — роздумує сумно Ланович. — Революція в штабі?...

Він не всилі вже довше мовчати. Він же ж розуміє, що це значить. Це ж докінчення розкладу армії. Це ж внесення анархії в штаб головного командування.

Починає промовляти. Заявляє при перших словах, що не допустить до розбиття армії. Бачить, як притакують йому, як посміхаються задоволені. Розуміє добре, що своїми словами він пішов по лінії бажання цих молодих паничів. Тепер уже він може стати в обороні головного вождя.

— Панове трохи несправедливі що-до особи Омелянєнка. І Наполєон не тільки вигривав війни — він і програв...

Порівняння головного команданта Галицької Армії з Наполєоном викликає посмішку на устах одного старшини.

— Наполєон? — мовить він з прикусом.

— Так, панове, Наполеон! — підносить голос Ланович у чималому зденервуванні. — Можемо сміливо користуватися ним для порівняння. Не одиницю маю я на увазі — збірні наші сили. І ми — вигривали! Тим, що з нічого — дійшли до сили й трималися проти куди сильнішого ворога!

Старшина, що висловив свій сумнів, дивиться на товаришів. Вони слухають спокійно. Він мав на устах ще одну замітку в справі цього порівняння. Але залишає її.

Шеф штабу говорить далі:

— Але як Наполеон не перестав бути Наполеоном після своєї катастрофи, так повинно і в нас бути! І ми не повинні кидати камінням на своїх передових людей — сами на себе... Ми мусимо чесно скінчити вивольну війну. Панове! Я ще раз погоджуюся з вами, що ми не сміємо допустити до розв'язання армії. І я до цього не допущу. Ні за яку ціну!... Приготовлятиму відворот усієї армії на лінію Товстого, Борщева, Скали. Затримаю організованою нашу мілітарну силу, хоч би у вигляді самих останків армії. І хоч застосуюся до висловленого вами бажання, — підкреслює це слово, — й усі пляни відступу, всі накази виготовлятиму сам, усе ж таки не можу не давати їх формально до підпису вождеві. Бо армія — мусить мати свого головного команданта. Панове!

І банди мають своїх ватажків!... Без того ми були б гірш банд!... Так, панове!... Інша справа — питання переходу армії за Збруч — як армії, або в характері охитничих повстанських відділів. За Збруч, як того хоче вождь, — я армії не перекину, хоч би навіть у вигляді добровольців. Перехід війська за Збруч — без уряду — це ліквідація Галицької Армії. Ліквідувати армії нам не вільно!

Тепер уже всі до одного притакують Лановичеві. Він почуває, що запанував над ними, бо підійшов до найглибшого їх переконання. Жалко йому тільки, що не може по цій лінії показати їм ясного майбутнього. Він використовує прихильний для себе настрій, щоб завдати остаточний удар.

— Але треба нам мати почуття того, що сталося. Ми справді розбиті, знищені. Ми справді, як добре каже головний командант, програли війну. Остачється нам із честю одійти із сцени. Як?... Оце питання... На мою думку, — як я це бачу в цій хвилині, ми мусимо виступити перед державами Антанти в характері організованої мілітарної сили. Наша організованість після програної війни може віддати напій нації неоцінені прислуги. І проявитися вона може тільки в тому, що ми передамо всю свою армію в руки і в розпорядження держав Антанти. Чи добре я розумую?

Відповіді немає. Тільки притакування головою.

— Я уявляю собі справу так, — мовить далі Ланович уже голосом команданта, тоном наказу: — Доведемо армію до лінії Дністра. Я перепроваджу її на румунську територію. Там армія дасть себе роззброїти із заявою, що передає себе в розпорядження держав Антанти. Скапітулюємо до рук держав Антанти. Ніколи, панове, я не допущу до розбиття або до капітуляції нашої армії на нашій землі перед Поляками! Але себе я віддам у руки польського генерального штабу. Нехай роблять зо мною, що хочуть... Я провипився — я буду відповідати.

Цим геройським жестом він засліпив очі старшин. Заслонив ним головне питання: справу капітуляції армії. Поставив себе в ролі героя переслідуваного, може замученого Поляками — за ціну врятування військової честі армії...

Старшини штабу, які перед хвилиною спалахали від образ, що їх наніс своїм проектом головний вождь, і, поза виповідження йому послуху, не могли знайти иншого виходу із становища, погоджуються із цією — куди ганебнішою заявою шефа штабу... Не призадумуються над цим, що цей новий плян розходиться не тільки із становищем політичних чинників... Що він узагалі загирює

справу державности. Вони щасливі, що знайшли вихід. Переконані, що вихід — найкращий.

Так! Тепер вони — та сила, що має заступити і уряд і головного команданта. Вони — штаб, опертий сам об себе, — поведуть самостійно політику. Вони, штабові старшини, співділатимуть із шефом штабу в справі приготування дальшого відвороту.

Постановляють, що Начальна Команда має перенестися до Товстого. Зараз таки починається приготовча праця.

Та вислід усіх нарад стає відомий далеко поза мури будинку Начальної Команди. Замість скріпити довіря у свої сили, вносить таку паніку, що ні мови про дальший організований відворот не то війська, навіть самого штабу.

Втікає з Бучача все без розбору. Те, що перше повинно було одійти — остається, що повинно було ждати тут кінця відходу, втікає наввипередки.

Матеріальний штаб, який повинен був перший переїхати до Товстого, наладити звязок, телефонічну сітку, остається трохи не до приходу ворога. На безголовв'я втікає оперативний штаб, втікають у хаосі команди, одна наперед одної, як попадеться: команди бригад наперед команди корпусу, команди окремих курнів усуміш із командами бригад,

штабом і командою корпусу. В такому замішанні, в такій паніці все втікає, що матеріальний штаб виїздить із Бучача вже під обстрілом наступаючого ворога, в рядах останньої боєвої охорони відступу. Старшини Начальної Команди мусять організувати самі останню охорону розбитої армії, розбитої тепер уже не тільки фізично, але й морально.

З хвилиною приїзду державних секретарів до Заліщик ні для кого не остається таємницею, що українську державність зліквідовано, що вся територія попалася вже в польські руки. Оце ще малий шматочок коло Дністра — від Серета до Збруча в українських руках. І в якому стані? В повному розкладі, розхитаний — безсилий до оборони, розбитий, призначений за день-два на повну загиблю.

Такі чутки йдуть по місті. Усякий попадає в нервовий розстрій, що проявляється на зверх у здриганнях усього тіла. Ніхто не всміє промовити ні слова спокійно. На лица в людей западає зелена блідість, мертвецька... Тривога — сухітничі румянці на них випаляють... Люди снуються по вулицях, квапляться, що-раз сильніше поспішають, дуже ділово бігають з одного краю міста в другий, щоб іще скорше вертатися назад, і знову поспішати... На дворець з міста, з двірця над Дністер, до мосту, звідси на шлях у сторону Мельниці, Кам'янця, то в напрямку до Товстого гонять, спиняють одні одних. Ті знову не дають себе спинити. Квапляються... Куди?... Не дають відповіді. Де-коли задержані за-

питом: „Куди біжите?“ — стають, отямлюються, бачать помилку, спізнають, що нема їм потреби йти, завертаються, ідуть з товаришем уже в противному напрямку.

Підганяють їх вісти, які обиваються об їх уха по дорозі. Відчувають, що кожний новий крок веде їх ближче до катастрофи. Хотіли б до того часу дізнатися нової звістки. Доконче радісної. Доконче бадьорої. Немає ніякої. Падають урешті на крісло в якому небудь уряді, куди заносять їх ноги, відсапують свою втому з грудей, своє зденервування. Тут нічого їм ніхто не може сказати веселого, нічого, що б їх розважило. Це доводить їх до божевілля. Скорше, скорше вийти із запертя! Скорше на вулицю! Там рух, там що-раз свіжі люди. Чей долетить та бажана звістка розваги...

А вози їдуть, їдуть... А стрільці юрбою йдуть... ідуть... Старшини розїздять на повозках, одні сюди, одні туди. Ніяк не зрозумівш, що приготовляється.

Повна безвідрадіність. Страшна незорієнтованість.

Дорогою йдуть один напроти другого два урядовці. Старший віспуватий. Його лице має в-одно при всяких настроях, при всяких вражіннях вираз цинічного насміху. Молодший аж горить від гарячки. Питається нервово:

— Чули, пане офіціяле? Приїхали державні секретарі.

— Знаю! — мовить спокійно присадкуватий офіціал і посміхається мимохіттю в нервовому здріганні.

— Велика нарада. Їдуть до Камянця.

— Куди? До більшовиків?

— Хто вам казав, пане офіціале? Більшовиків далеко вже прогнали.

— Чуєте стріли? Не будуть вони вже від Скали й Мельниці?

Офіціал таємничо посміхається. Слухають хвилину обидва. Потім молодший товариш зітхає:

— Може нас це врятує. Більшовики — єдина наша надія.

— Ви ж казали, що їх прогнали! — сміється офіціал.

— Чорт знає, що правда! Може й прогнали. А може то така правда, як усе! Я не вірю, щоб можна остоятися проти більшовиків. То дурний наш розум, що давно їх не пустили на Польщу.

Завертає і йде з офіціалом у той бік, звідки прийшов.

— Куди, панове? — питає їх новий знайомий.

— На залізничу стацію.

— Я звідти йду.

— І що ж? — запитує нервово молодий урядовець.

— Нічого не можу дізнатися.

— Ходіть іще раз!

— Не можу! Не маю часу!

І в ту ж мить завертає, йде з ними на стацію.

Там не пускають. Питаються за пропусками. Лаються. Вони: Ніяких пропусків їм не треба! Урядовці!... Їх пропускають. Навкучило з кожним передиратися. „Йди до чорта!...“

Бігають коло ваґонів. Не мають відваги вдиратися до середини. На стації два дов-жезні потяги — коло сто ваґонів. Одна сальонка — президента Національної Ради. Там радить Державний Секретаріят. Два-три вози першої кляси. Цілі десятки товарових возів. Одні відчинені, одні заперті. Крізь двері одчинених возів видно ліжка, столи, крісла, куфри, скрині... В де-яких возах польові кухні куряться... Тут і там сидять зневірені люди. Чоловіки, жінки. Без надії, без думки ніякої, без волі... Ждуть присуду випадку... Інші снуються коло возів. Кинуть півслівце: „Пропало!“ — або й не говорять нічого. З вигляду їх лица вичитаєш найгірше. Ті, що прийшли, розгублюються у своїх думках. Утікають. Починають далі бігати по місті, по урядах, по військових командах, шпиталях...

І стоголова сплітка росте, росте. Страх усі сили в людей підкошує.

Аж ось падає стріл. Гарматній. У невеликій віддалі. Кидає людей у трясцю. Мізок

розшарпує. За ним другий, третій... Пекельна гра гармат...

Тепер уже не жарти. Тепер нікому не в голові розшитувати. Народ ховається по хатах. Серед тремтіння рук, ніг — палять папері. Листи й не листи. Усякі письма. Записки, посвідки. Пропуски, часописі, книжки... Викидають у кльоаки муніцію. Яку хто мав. Навіть один патрон — і він іде на жертву страху. Щоб не застали. Щоб не знайшли нічого.

Всюди — багато зброї. Кріси, стрільби, шаблі, голі баґнети. І муніції всякої... Не помагали поклики: „Складати в команді зброю й муніцію до останнього патрона!“... Тепер усе те викидається в буряни, закопується в землю, кидається у воду, в Дністер... Щоб тільки зберегти невинність. Щоб ні сліду ніякого не осталося, що зачепила своїм крилом війна.

Гарматні постріли вносять сильніше зде-нервування і в той синедріон, що раду радить у сальонці в потязі на залізничій стації.

Що це таке? — питаються товариша державного секретаря військових справ.

Мають його зараз повідомити! — мовить він заклопотано, тримаючи слухавку телефону при висках.

Що це таке може бути?

Справді дивно. Казали, що можна тут сидіти ще найменше три дні спокійно.

Годі довше зволікати.

Вони раду радили, що робити, як би Румуни не схотіли пропустити їх через свою територію? Не впустили ж двох делегатів до Чернівців, тільки одного. Та й той не прислав ніякої звістки. Даремне двічі й тричі в день ходять на міст на Дністрі розвідуватися, чи є вже дозвіл на переїзд до Відня через Румунію.

Зневірюються у прихильну відповідь Румунів. Мусять радитися, що далі робити?...

Голос гарматних пострілів наводить на них паніку. До їх вагону влітають більш перепуджені урядовці. Це вносить сильніший розгардіяш у Раду. Годі всидіти на місцях. Державний секретар шляхів тремтить із здернування. Йде до телефону. Дзвонить на стацію. Питається, які вісти. Звідти йому кажуть, що сами ще не знають нічого.

Хтось дзвонить. Стаційна команда. Повідомляє, що появилася ворожа кінниця. Обстрілюють шлях, щоб не заганялася задалеко. Зрештою спокійно. Нема ніякої небезпеки... Становище нічим не погіршилося. Відворот на всієї лінії продовжується.

Чи забезпечені вони?

Зроблено все можливе для охорони уряду. Немає нічого грізного.

— Панове! Мусимо скінчити! Години минають. А ми ні на що не рішились.

— Що ж тут рішати! Пропали ми!

— Не попадайте, пане докторе, в розпуку! Мусимо рятуватися!

— Я кажу одно: їхати до Камянця! — мовить державний секретар др. Обух. — Румуни нас не пропустять. Даремне ждати! Одна нам дорога остається: — до Камянця!

— Що нас там жде? — питається президент Національної Ради. — Заарештують нас!

— Защо? — крикнув Обух.

— Як защо? Схочуть відплатитися!

— Або ж ми їх арештували, як вони були в Станиславові?

— Ви не знаєте, які між нами відносини? — питається прем'єр. — Ми їх не хотіли пустити до Галичини, вони тепер нас не пустять на Україну! Треба дивитися на справу ясно й тверезо. Треба вибрати з двох лих — менше.

— Який ми маємо вибір? Який вихід?...

— Ми мусимо до Відня добитися. Без того ми нічого не вдіємо.

— Їздили ж, до сто чортів, нераз до Відня! І що привезли? — grimнув др. Обух і відповідає сам собі на запит — лайкою. — Тепер нема нам іншої дороги, як на Україну. Злучилися з ними, будемо переносити спільне

горе. Тим більше, що наша армія мусить туди йти. Як її лишати без проводу?

Починають ще раз розглядати всі можливості — не всілі ні на що зважитися.

Безупинний гомін гармат забірає в них усю можливість радитися спокійно. Починають телефонувати до стаційної команди — єдиної військової команди, з якою мають сполуку.

Запитують, де стоять війська.

Не дістають вияснення.

Де Начальна Команда?

Не знати.

Хто їм дасть вияснення про стан фронту?

Тільки Начальна Команда. Але її годі відшукати. Майже всі звязки попереривані. Годі було ще налагодити нові. Сьогодні ще була сполука із Чортковом. Але в останній хвилині не всілі вже докликатися й Товстого. А иншим шляхом відзиваються ще позиції на захід від Товстого. Ото ж нема небезпеки. Хтось тільки перервав телефон. Стаційний командант заявляє, що він кличе далі Товсте. Як одізветься — повідомить.

Дуже занепокоїла державних секретарів ця остання звістка, що з Товстим перериваний звязок.

Три милі?... Ов, це не жарти!

Не до наради в них тепер голова! Їдуть до стаційної команди.

Тим часом стаційна команда приготовляється на все найгірше. Як тільки перервався зв'язок із Товстим і годі було докликатися тамошню команду, стаційний командант телефонує до всіх військових установ, щоб лагодилися до виїзду.

Перебиває йому в-одно телефон Державного Секретаріату із залізничної стації.

— Піплить їх до чорта! — радить йому товариш. — Скажіть їм, що Ляхи під Заліщиками, нехай втікають пішки до Мельниці. Трохи перетрясуться, а то засиділися у вагонах.

Стаційний командант сміється. Але, доки може, заспокоює ще залізничну стацію й державних секретарів.

— Що ви собі думаєте, — мовить до товариша. — Ви уявляєте собі, що вони підуть пішки? Зараз заберуть нам усі підводи під свій багаж! Обози лишать, від гармат і муніципальних возів повідпрягають коні й повтікають. Ні! Я — щоб уже Ляхів бачив, то ще їм скажу, що спокійно. Мушу наперед вивезти людей і все майно з міста. Лікарню, от що! Лікарню з важко раненими в першу чергу.

— А може ще заскоро?

— Що — заскоро? Як — заскоро?... Ну, де Товсте?... Що сталося в Товстому?... Гальо! Осередня!... Шпиталь прикликати!... Так... Так... Пане сотнику! Мусите зараз

вивезти свою лікарню до Борщова! Так... Там уже далі вам скажуть...

Таким способом Щирицький дістає наказ виїздити з лікарнею.

Впало це на нього зовсім несподівано. Він думав посидіти довше в Заліщиках. Лікарня тут у доброму приміщенні й під гарною опікою лікаря. Важко ранені тільки-що почали приходити до себе по безталанній їзді з того боку Дністра, що відбувалася майже під ворожим обстрілом. Хто вже мусів умерти, той умер. А ті, що осталися при житті, з кожним днем давали більш надії на подужання. Чимало переведено операцій, ампутацій. Чимало ран пороздираних підчас їзди, заогнених, запалених, розятрених, почало вже заживати. І тепер усе те має піти намарне.

І лікар і Щирицький — обидва бороняться. Запитують, чи доконче їхати? Лікар, на мильний біг, благає, щоб добре розміркували, чи справді вже прийшов останній час. З команди кажуть йому, що лікарня не сміє оставати ні хвилинки довше, бо всі ранені попадуть Ляхам у руки.

Щирицький дає наказ лагодитися в дорогу.

Звістка про виїзд робить спустошення в душах ранених. Вони вже дивилися надійніше перед себе. У багатьох була вже певність, що подужають. Тепер нові труди, нові невігоди, нові небезпеки...

Та Щирицький заходить у голову, що йому робити з епідемічною лікарнею. Він уже застав у Заліщиках хворих на грипу, на тиф. Цілий окремий відділ. Тут одходить чимало його стрільців до епідемічної лікарні серед підозрілих признак тифу й ще гірше — грипу, яка мала всі позначки чуми. Цих недужих не зважається лікар за ніяку ціну випустити. Це значило б рознести пошести по всій армії. Хоч і так звідусюди доходять звістки, що армія зменшується в-одно від пошесних недуг, — розкинути між нею таке гніздо зарази, як оця епідемічна лікарня, значило б затроїти її до останка. Лікар, на свою відповідальність, затримує епідемічний відділ і під його покрешкою рятує від очевидної смерти безнадійно хворих — ранених. Задержує їх.

Серед гарячкової метушні одіздять уже перші шпитальні вози. Їх поява на місті, збільшує паніку.

Коли вже все було майже готове до відїзду, Щирицький нагадує собі, що ще йому когось недостає. Зося! Ще Зося!...

Хвилинку вагався, що йому робити. Він знав, що Зося в родині лікаря віджила, приїшла трохи до себе. Що ж кращого, як залишити її тут? Вона мине тут тих небезпек, що зазнала б удома. І не виставлятиметься на невігоди довгої мандрівки, на труди під-

час догляду ранених, на небезпеки зараження тифом при зустрічі з пошесно хворими, що то ще й не виявляють признак пошести, а вже сіють довкола заразу.

Все його міркування доводить його до одного висновку: Зося мусить тут остатися. І рівночасно, як запевняє себе в тому, дивний біль здавлює йому серце. Не знає сам, що це таке. Але розбільна скука падає на його душу. Вперше, відколи зголосився добровільно до служби в українській армії, він почуває втому й недоцільність дальшої своєї їзди. Навіть така думка в нього з'являється, що він же ж не є командантом лікарні! Він сам вложив добровільно на себе цей обов'язок. Нікого про це ще не повідомлював — міг би прилучити свою лікарню до тутешньої...

А потім?... Що він робив би?...

Неначе стукнув головою до муру. Всякі думки з'являються в його мізку. Він ловиться за них і відкидає одну за одною. Бо ні яка не веде його до того, щоб він міг оставатися в Заліщиках... І куди б він не виїхав звідси, однаково, як із лікарнею. А може ще гірше... Тут бодай живий спомин остається... Що його мучитиме, але що дасть йому змогу в-одно думками...

Що?... До чого це?... Старий дурню! — картає себе в голос. — Раз уже пора мати розум! Дитячі фантазії... До чорта з ними!...

— Пане сотнику! Вже все готово. Ваша повозка жде.

Щирицький слухає завзиву вістуну свого обозу. Щоб заховати своє збентеження, він починає шукати чогось у порожних шуфлядах столика. Наче боїться, щоб чого не забув. Урешті мовить:

— Добре, добре. Я йду вже. Ви їдьте із шпиталем. Давайте на все позір. Я ще на хвилинку заїду до хати пана доктора, попрощатися з його родиною.

Виходять обидва. Вістун сідає на обозному возі. Щирицький завертає повозкою до хати лікаря.

Від хвили, коли Зося зімліла в канцелярії Щирицького, минуло вже скільки днів. Вона опинилася в хаті лікаря, серед його рідні — й тут любе оточення й спокій привернули їй рівновагу духа.

Одно тільки довго не забувалося: її почування встиду й страху, що його зазнала в першій хвилині після того, як вона вернулася до пам'яті. Вона лежала на лежанці в чужій кімнаті, розхрістана, розгорнена, з розкритими грудьми. Коло неї сидів Щирицький гладив її по волоссі, говорив до неї таким чудним голосом, такою дивною мовою. Наче якийсь далекий спомин брешуть їй в-одно коло уха слова, яких вона не ждала

від сотника. Спершу роздумувала, що це могло б бути?... Коли її запросила до себе рідня лікаря, вона дуже радо замешкала в них. Сотник навідувався до неї. Приходив до хати лікаря й пересиджував цілі години на розмові. Зося дуже уважливо прислухалася до його рухів, до його поглядів. І, чим далі, заспокоювалася. Вона зрозуміла, що велика прихильність Щирицького до неї, як до людини, страх за неї, коли вона зомліла й радощі, як вона прийшла до пам'яті, впрвали йому з грудей ці незвичайні пестотливі слова. Що більш — була йому вдячна за його дбайливість про неї.

Чудова весна, перші проблиски літа — зробили своє. Душа дівчини знайшла відгомін серед розкішної природи.

Правда — що-дня вранці вибірається Зося до своїх хворих до шпиталю, але лікар заявляє їй рішуче, що він тут пан життя й смерті над усіми недужими, ото ж і над нею. Нехай вона собі не думає, що він відривав би її від праці, як би вона не була теж його клієнткою. Вона ж іще не прийшла до сили. Доки він не побачить, що вона зовсім здорова, він не випустить її з хати.

Зося борониться. Заявляє, що вона зовсім здорова. Каже, що в лікарні їй поміч потрібна. З неї сміються — і лікар і добродушний професор, що живе в лікаря. Цей останній має

звичку дивитися на життя прижмуреним оком. Він збагнув велику життєву правду, що лагідним сміхом краще лічити біль людей, ніж розважуванням, проповідуванням, приговорюванням до розуму. Він і Зося встиг затримати лекше здаля від шпиталю, ніж це зміг би зробити лікар своїм переконуванням. Звертаючися до лікаря, він мовив:

— Лишїть, пане докторе, свої мудрощі на боці! Ваше лікарське знання добре на рани тіла. Але куди вам лікувати рани душі!... Як ви маєте серце тримати панну Зося здаля від гарного пана сотника?

Зося подивилася на професора сполоханими очима. Зрозуміла відразу з настрою слухачів, що професор насміхається з неї. Але вже й не мала сили противитися. Тим більш, коли лікар запевнив її, що сестри служебниці дадуть собі добре раду сами. А як вона подужає...

— До того часу ні пан сотник вас не розлюбить, ні ви його, коли ваша любов глибока, щира...

— Пане професоре! — звертається до промовця Зося з докором.

— А що ж у тому злого! Така гарна панна Зося...

— Пане професоре! Ваша пані... — сміються дівчата.

— Що? Вже є? Нехай чує, що її чоло-

вік ще не старий нездара. Розуміється на красі.

Слова професора затримали Зося в бездільності серед рідні лікаря, але й зродили в її душі обережність. Та поведження Щирицького в дальших днях зовсім її заспокоїло. З другого боку молодеча її душа захоплюється що-раз новими виявами пробудження життя природи. Увесь день у садку, в городі, у винограднику. Події в місті знаходять, що правда, й у цієї затишній хаті свій відгомін, але життя домагається свого права. Праця в городі — в сильному розгарі. А що наємних людей немає, вся рідня лікаря й Зося з ними мають чимало праці.

І ось, як грім з ясного неба, падає на всіх звістка, що лікарня виїздить.

Збираються в кімнаті й ждуть приходу того лиха, на яке вони давно вже приготувалися, але яке в останньому часі майже як би відсунулося від них.

Приносить страшну звістку лікар. Поки ще спам'яталися від першого жаху, заїздить перед хату повозка й висідає з неї сотник Щирицький.

Пані засипають його ще раз запитами: що сталося?... Він нічого більш їм сказати не встиг, як те, що вони вже знають. Дістав від стаційної команди наказ виїздити з лікарнею негайно.

Не вже ж усе пропало?...

Хто то може знати... Але, що воно не добре, це більш як певно.

— Скажіть, скажіть, пане сотнику! Нема ніякої сили, щоб спинити Поляків?

— Пані добродійко, що ж я можу більше знати, як ви? Дістаю наказ, виконую, їду...

— А ми мусимо приготовлювати хату для приемних гостей... — мовить професор, поправляючи цвікер на носі.

— А нехай вони вам, пане професоре, западуться...

— Чого ж?... Війна! Мало ми мали всяких непрошених гостей. І всі вони мусіли нам бути приемні — чи там ми мусіли бути для них вибачні й услужливі. Ще одні прийдуть. І ще одні губитимуть капці, як прийде їх пора втікати.

— Ей, не такі вони, як усі, не такі! — вкидає лікарева донька.

— Певно! Бленкітна креф, паннунцю!

— Ну, дай нам боже щасливо побачитися всім при житті й у здоровлю! — мовить Щирицький. — Мені вже пора.

— Вже таки їдете, пане сотнику? — питається господиня. — Йі на довго нас лишаєте...

— А звідки ж я можу знати, пані докторово! На війні бувають усякі несподіванки. Маймо надію, що йі до нас посміхнеться доля.

І, звертаючися до Зосі, мовить:

— Прощайте мені, панно Зосю. А додому ще зараз не вибірайтеся.

— А де ж би ми її пустили. Панна Зося в нас — донька!

Зося неначе зі сну прокинулася. Перша звістка про опорожнювання міста впала на неї так само неждано, як і на всіх. Разом з іншими вона підпала під її важкий удар. Не мала навіть часу спам'ятатися, що й її вона дотикає. Лікар, Щирицький, розмови, прощання — все те не дало їй змоги прийти до слова. Аж ось виявляється, що вона остається тут. Відразу вертається до неї її пам'ять, її сила.

— Пане сотнику! Я їду з вами! — майже крикнула з тривожним докором.

— А не кажу я? — мовить вялим голосом професор.

— Пане професоре, прошу не жартувати болюче! — звертається до нього із сльозами в очах Зося.

Йї до Щирицького:

— Я свого обов'язку не зрікаюся. За п'ять хвилин я готова.

— Але ж, панно Зосю! Що вам до голови приходить! Де ж би ми пустили вас?...

Починають її переконувати старші, кидаються до неї із слізними проханнями дівчат-ровесниці. Обіймають її, цілують...

Мовчить тільки Щирицький.

— Не прохайте мене! Не доводьте мене до ще гіршого жалю! Я не залишу своєї лікарні.

Даремне було зусилля.

Професор мав на устах ще далі слова делікатного насміху. Але поважний тон, яким промовила Зося, розвіяв його намір. Він почав крутити папіроску.

За хвилину відпроваджують до повозки із Щирицьким — Зосю. Ще довго стоять і махають хустинками в той бік, де що-раз більше щезає перед ними в куряві постать молодої дівчини. У дівчат — сльози на очах.

А з пилуги час до часу віє ще біла платинка — на прощання...

В стаційній команді серед загальної біганини чути тільки один голос: „Гальо --- Товсте!... Гальо — Товсте! Гальо! Товсте!... Товсте!... Гальо!“... На всі лади, на всі способи, різними голосами: від озвіреного до стрівоженого, від крику розпуки до дикого наказу.

— Гальо — Товсте!

— „Гальо!“ — почувся голос.

— Гальо! Товсте? Хто біля телефону? Товсте?... Стаційна команда? Тут — стаційна команда — Заліщики! Чому не відзиваєтеся? Чому не відповідаєте?

В кімнаті цікаве зденервування. Державні секретарі обступають гуртом телефон. Випитуються:

— Товсте? Справді Товсте одізналося?

Стаційний командант слухає в телефоні, потім каже:

— Одізналося Товсте. Стаційна команда... Пустили там чутку, що польські стежі відтяли дорогу. Почули стріли. Настала паніка. Щастя, що спам'яталися.

— Загрозіть! Загрозіть, що під суд піде, як іще раз не буде нікого біля телефону! — кричить товариш державного секретаря військових справ. — Що за безголоввя!

Підходить до телефону:

— Гальо!

Починає лаяти стаційного команданта. Загрожує йому польовим судом. Питається, чи немає звісток із Чорткова?

Ще відзивається Чортків. Страшна паніка. Останні обози ввалюються з Бучача до Чорткова. Втікають далі. Не знати, доки можна буде вдержатися на становищі...

Вистояти до кінця! — кричить товариш державного секретаря військових справ. — Щоб навіть попастися ворогові в руки... Знищити в останній хвилині апарат, але вдержати до кінця!

Державні секретарі вертаються до вагонів. Починають вести далі перерване засідання.

— Панове! Становище дуже важке! Ні один відділ не спинився, — мовить прем'єр. — Усе в утечі. Тепер ще й Начальна команда запропастилася. Катастрофа неминуча. Треба рішатися в одній хвилині, що робити.

— Тут немає вибору! — мовить товариш державного секретаря закордонних справ. — Одна нам дорога — в Європу! Мусимо піти до Румунів, чи нема вже відповіді з Бука-решту?

— А як не пустять? — питається др. Обух.

— Га... А як не пустять?... Га?... Що тоді? Як не пустять?... — повторяє беззвучно прем'єр. Його лице зблідло. Сполотніло. Він мовить: — Можуть справді не пустити. Як ідуть разом з Поляками, можуть не пропустити... — мовить і сам собі не довіряє: — Але ж ми були з ними у взаєминах. Не можуть нас не пустити! Пане докторе! — звертається до товариша секретаря закордонних справ. — Яке ваше вражіння? Що привезе нам генерал Москалюк із Чернівців?

— Чи я можу знати?...

Др. Обух один бачить безвихідне становище аж у тому, як би вони покинули свою землю, як би лишили останки війська без опіки. Тепер усе розпадається. Але все ж таки є якесь огнище, що удержує всю розбиту масу с'як-так у де-якому ладі. Всюди допитуються за Державним Секретаріатом.

— Я вам кажу, як ми відберемо народові останню віру в уряд, пропали ми! Може нам удасться спинитися бодай на крайчику нашої землі. Звідти можемо відновити свою акцію. А як утічемо, все розбредеться! Скажіть мені, як ми сміємо втікати! Вивезли всі акти, всі документи, маємо із собою депозити — все те пропаде, попаде ворогам у руки! Я не їду! Я беру, що можу, із собою і їду до Кам'янця! Як буде неминуча конечність!... А поки-що — сиджу тут.

Та його слів ніхто не слухає. Дивляться на нього, як на чудака. Упертого, різкого чудака. Ніколи не можуть погодитися. Він завжди стає в опозиції. Краще сказати, робить на власну руку. Може й ліпше, як він не поїде з ними.

Очі всіх звертаються на президента Національної Ради. Від Бучача завважали, що він починає цікавитися ближче справою відвороту, війська. Тут і там щось говорить про власні сили. Прем'єр посмішковується з тих його власних сил, з того пробудження зацікавлення справами уряду.

Чому він сьогодні мовчить? — думають. Зачіпають його.

Ніщо їм не допоможе! — мовить президент. — Як уже втратили Станиславів, тепер його не відберуть. Але він усе ж таки думає, що може вдасться їм спинити ворожий наступ.

Можна б через Нижнів пробувати перебитися на Угорщину. Там коло нашої границі стоять ваґони муніції висланої для нас!

Слухачі вже не всілі витримати. Сміються в голос:

— Шкода, що ви не поставили коло них варті! — мовить премієр до товариша державного секретаря військових справ.

Президент не ображується. Він і сам посміхається й закурює папіроску одну від одної.

— Я відразу казав: Найбільша помилка, що ми не ліквідували в першу чергу приспішено північного фронту і не боронили всіми силами, за всяку ціну, лінії Карпат і Дністра. Треба нам було доконче задержати звязок з Європою!... Тепер ми загналися в сліпий кут і годі нам рунитися. Куди? До Камянця? — звертається до Обуха. Їдьте, пане докторе! Я у Дністер піду, а до Камянця не поїду. Моя рада: ждати відповіді від Румунів. Може пропустять. Прийняли ж нашу місію із Станиславова. Правда — ні сьак, ні так. Але все ж таки говорили з нами. І французьке командування може нам допомогти. Повинен уже десь приїхати Москалюк.

— А як не пропустять? — запитують його.

— Треба буде пробувати ще своїми силами рятуватися.

Премієр посміхається з наївности президента. Близчі до премієра розуміють, що

він з усієї сили здержується, щоб не показати пальцем на чоло: „Божевільний“...

Як рятуватися власними силами? — кидають запити.

Даремне ждуть розяснення. Те все, що президент говорить про можливість здержання фронту й спробу удару в сторону Поляків — це хворобливе маячіння божевільного...

Тепер слово за премієром.

Він каже таки просто, що не вірить у спинення розвалу. Ніхто не всилі здержати розбитої армії, ніхто не зможе спинити Поляків у їх поході.

— Треба реально дивитися на справу! — мовить. — Перед нами три дороги. Відкидаю згори першу, щоб віддатися Полякам у руки. Друга — до Румунії — не від нас залежить. Третя — до Камянця. Кажіть собі, панове, що хочете, я до Камянця не поїду! Я просто — боюся...

Оповідав, як він мав недавно, може перед тижнем до катастрофи, розмову з міністром-премієром Великої України. Той пан був у них у гостях. Це було по втраті Рівного, Радивилова, цілої Волині. Коли то Директорія перейшла на галицьку землю. Треба було чути, як той пан розмовляв із ним! Як він жадав увязнення членів центрального комітету партії самостійників, буцім то за те, що

вони стояли в звязку із спробою державного перевороту в Рівному.

— Розуміється, — мовить премієр далі нервово, — я відмовився арештувати визначних українських діячів. Міністр-премієр грозив мені силою. Казав, що пришле відділ війська, заарештує тих панів. Я сміявся йому в очі. Ті панове втікали із своєї землі й не мали війська навіть на охорону майна, а премієр-міністр погрожує карною експедицією. Можна було сміятися. Але тепер, як ми приїдемо на їх територію, не може він нас там виарештувати? То треба знати тих панів. У них инша етика!

Так кінчить свою промову премієр Західньої області Української Народньої Республіки.

Ніхто вже не всилі далі радитися. Хтось підхоплює думку товариша державного секретаря закордонних справ, щоб іти на міст, чи немає відповіді від Румунів.

— Ану ж може?...

Вся Рада державних секретарів переходить з вагонів на міст на Дністрі.

В загальному розгاردіяншу задержує головний командант Омеляненко чималу рівновагу духа. Він розуміє, що мусить йти щораз до гіршого. Як би не було в нього ясного пляну, він почував би себе дуже нещасливим. Неменше гірко відчував би наслідки розвалу, як би ця катастрофа заскочила його на Великій Україні. Тут він, правда, теж на своїй землі, але та близька йому земля жде тепер його рук, тієї помочи, яку він їй принесе. Він мав основну розмову з відпоручниками уряду Директорії. Знає, що там ждуть його. Він обіцяв їм допомогу в людях. Чим далі котиться розвал, тим ближче та хвилина, коли він перейде на землі Великої України.

Довкола нього кипить, бурлить схвильоване море. Снуються вистрашені, зневірені тіни людей. Він — наче не з цього світу. Хоч голова погнулася, очі блеском жевріють.

Сьогодні він вийшов раніш із канцелярії. Заповівся до нього полковник Микитчук. Він давно вже розшукував його, взивав на розмову. Відворотіві події унеможливлювали приїзд Микитчука. Врешті сьогодні він те-

лефонує йому з Чорткова, що ввечері буде в Товстому.

Омелянєнко не хотів розводити своїх плянів, таких важких для його дальшої праці, в канцелярії, при людях, при безупинному перебиванні інтимної сердечної розмови. Так. Інтимної. І сердечної. Бо тільки такою могла бути його розмова з Микитчуком.

Йде крізь містечко. Ледви перебивається попри вози, які гуркотять одним гомоном на мурованці. Тут і там запитує, який це відділ. Нагадує собі, де повинна тепер стояти бригада, до якої належить цей відділ. Йде далі. Відхиляється від дороги, сходить у бічні вулички. За ним у слід гониться гамір вулиці, гамір шляху, що тягнеться змієм позовж містечка. Як далеко оком захопиш — вози й вози і люди. Сіріють на тлі зелених нив, мерехтять на широких плямах кривавих польових маків. І гомін, гомін, гомін... Одно-стайний, рівномірний... Котиться, котиться...

Аж ось спиняється один віз. Починає вриватися гомін здовж усього шляху. Вривається рівний гуркіт. Омелянєнко чує, як заскакують вози одні на одних, як скачуть на місці здержувані коні. Чує накликування візників, прокльони тих, що на їх вози наїздять динплі задніх возів, розбивають на їх возах заденки, розкидають їх марфу. Повертає голову в той бік, до валки возів. Стає і

дивиться. Як хвиля на плесі в-одно далі перекидається спинювання коней, возів. За хвилину тут уже в місті рушили, вже далі торохтять, а там ще одні стоять, черги ждуть, одні ще тільки спиняються, одні ще їдуть, заїздять у загату, що в неї мусить вліпитися кожний віз, як довгий шлях.

Задивлений у здрігання перстенів зміїного тіла, заслуханий у чим далі — рівний гуркіт возів на шляху, Омеляненко повертає в свій бік, іде з похнюпленою головою в напрямку до хати. І знову він чує, як сколихується один віз, як уже хвилюється рівний гін інших, як перекидається та розбита хвиля на всі вози здовж шляху. Повертає ще раз туди голову. Стає і дивиться, доки не рушають уже передні вози.

Мимохіттю його очі одриваються від шляху й перекидаються на далекі поля перед ним. Приковує його до тієї далі таємна сила. Перед ним на овиді чорна хмара, блакитна вгорі, фіолетова внизу. Її краї обрямовані кривавим золотом. Від тієї хмари — наче густа тінь падає на поля, що починають поринати в сірині вечора.

Погляд Омеляненка затоплюється тужливо в притемненій зелені піль. Думка вривається. Схвильована тінями вечора душа впивається чаром змінчивих тонів у далекій далі... Дивиться на рівні ниви, на мережку лісів,

що ледви мерехтить край овиду, задивлюється в синяву неба затемнену чорною хмарою. Завмліває в розкішному упоєнні...

І раптом здригається. Зір повертається в один бік, куди потягав його чудне зявище. Добра хвилина минає, поки мізок усвідомлює собі причину цієї зміни в душі. Оце долішній край хмари спливає кровю. Помалу забагрюються поля, кучерявляються в кривавій заграві білі баранчики на небі, високо над синім-чорним валом. На синяві неба, де тільки біла хмаринка заблукалася, розливаються криваві плями. Помалу увесь простір між долішнім краєм чорного валу й далиною піль скипає кровю. Залягає між землею й чорною хмарою другий вал — червоний, пурпуровий...

Омелянєнко не всилі одірвати очей од того зявища. Що-хвилинки міняється воно. На всіх краях неба, на всьому овиді зринають криваві пожари... Яка тільки де була хмаринка, вкривається золотом і починає хвилювати вогняним полум'ям. Щезає й той чорний вал. Забагрюється. З чорної — хмара вся стає золотою й відразу спалахає вогнем. Починає горіти. Тут і там колотяться червоні дими. Синява неба розяснюється в заграві вогнів-хмар м'якими селєдиновими тонами.

І раптом, наче під подувом вітерця починають палахкотіти криваві дими.

Мимохіттю здригається вся постать Оме-
ляненка.

— Невже ж і там, на заході червона
смерть?... Невже ж і там червоні ріки кро-
ви?...

Він не всілі дивитися довше у ту за-
граву. Повертає ходу в сторону своєї хати.

Хоч уже не дивиться на хмару, на крі-
ваву заграву на овиді, душі його не покидає
картина пожечі, картина моря крові, пролітої
на його рідній землі.

Скорше, скорше покінчити все її перехо-
дити на рятунок батьківщини перед червоним
наїздом! — думає.

З усіх сторін долітають до його свідомости
благання про допомогу. Розривають його душу
ті жахливі звістки, що продираються до них
зпоза ворожого фронту. Господарювання чер-
воних загонів у Києві, у всіх містах і селах
України...

Мимохіттю зітхає. Йде вже далі прибитий
важкими думками.

Не заходить до хати. Йде відразу до
садку. Сідає. Заслухується у гамірливе цві-
рінкання табунця горобців, що прощають ве-
чірня сонце, купаються бистрим трепотінням
крильцят в останньому його промінні. І гамір
такий счиняють, наче б вечірню молитву мо-
литвали.

Господиня поставила перед нього на стіль-

чику гладушик квасного молока, разовий пшеничний хліб, масло на кружечку, вистеленому капустияним листком. Омеляненко оперся плечима об пень дерева, зажмурив очі й примлів так без думки. Раптом прокидається з мрій. Будить його злючий лай собаки. За хвилинку входить до садку дожданий ним гість — полковник Микитчук.

Омеляненко підводиться, йде гостеві назустріч. Вітаються. Господиня приносить ще одно горнятко. Сідають обидва до холодної вечері.

Відразу починає Омеляненко вводити свого гостя у круг своїх думок. Завязком до розмови стають події на Україні. Порятувати свою державу перед наїздом Москви — це дуже відповідальне завдання свідомих національно Галичан, які втратили можливість боротися з Польщею й через неї з цілою Антантою.

Викладає Микитчукові свої погляди на партизанську війну.

Микитчук, вихований у твердій дисципліні віфськовій, не всилі уявити собі, як можна буде утримати в карбах Галицьку Армію, коли вона перестане бути армією й розсиплеться у вольні повстанські загони.

— Ви ж, пане команданте, генерал старої школи! Ви це розумієте краще за мене.

— Так, — мовить Омеляненко, — я теж

не менший прихильник дисципліни. Але я зрозумів події на Великій Україні, я відчув духа що веде українських селян у ряди повстанців.

Він намагається зясувати Микитчукові духа й способи боротьби на Україні. При тім посміхаючися, мовить з докором:

— Ви, Галичане, не можете вжитися в наші відносини. У вас мусить бути все, як каже ваш службовий припис. Від генерала чи полковника до найостатнішого стрільця — всі ви однакові. У вас кожний мусить мати основу свого призиву до армії, кожний мусить мати визначене собі в армії місце, мусить стати якимсь колісцем у складній військовій машині. Нехай вам не пришлють наказу, нехай не виплатять вам платні, нехай вам не підвезуть муніції, харчів, не поставлять за плечима резерв, ви — пропали. Загирите всю справу, бо — кухні не приїхали в пору.

Докоряє й сміється. Досадною характеристикою галицької армії хоче прихилити на свій бік співрозмовця.

Микитчук заступається за принцип організованости й ладу в армії. На його думку тільки така армія, де кожний свою роботу робить, де праця всіх зливається в гармонійну цілість, може йти до успіхів.

— А нехай одно колісча зламається, —

обстоює свою думку Омеляненко, — або нехай один зубчик малого колісчати вищербиться, вся машина хворів. Як не прийдуть упору резерви під Городок — не піде на Перемишль той, хто вже був під Перемишлем. Бо це не його завдання. Ви зрозумійте мене, пане полковнику! На Україні — простір! На Україні народ, що сам про себе дбає, сам за себе думає. І що свою волю має! Цього народу ви не вхопите слабкими ручками революційної влади. Його можна було вдержати тільки «ліщинами залізної дисципліни старої армії. Та й то до — якогось часу. Тепер не піде! Тепер ви тих розлогих просторів не опануєте слабкою дисципліною революційної армії. Як не зможете зпоміж українського народу створити армії, яку поставить сам народ добровільно, в обороні своїх інтересів, ви нічого не дібетеся на Україні. Україна визволиться тільки горожанською своєю армією — якої символом є повстанці.

Микитчук борониться:

— Скажіть мені, пане команданте, що варта буде Галицька Армія, як вона опиниться на незнаній собі землі, полишена сама собі.

— Оце й є! Полишена сама собі! Ви того не розумієте, чи не хочете розуміти, що це таке принцип самооборони, самочинности, ініціативи! Ви не прикладаєте великої ваги до

громадянських основ в армії. Що таке повстанці? Це ж громадяне, які збройною рукою борються за свою землю, за свій край, за свою державу. Перед ними воріг, якого вони шукають, якого заскакують, якого нищать. За ними — море народу, за якого долю вони борються.

— І який ніж у плечі їм встромить, як буде перемога ворога! — вкидає Микитчук.

— Який міг би їм це зробити, як би не розумів їх праці, їх значіння для своєї користі, за свою справу. Головна річ — звязатися з народом! Тому я не хотів би, щоб переходила на Україну — Галицька Армія, бо вона буде мати там в очах народа характер усіх окупаційних армій: австрійської, німецької і т. п. На Україну мусять перейти Українці, українські громадяне, із зброєю в руках. Мусять звязатися, злитися з українським народом, влитися в загони українських повстанців. Мусять стати, як і ті, метким військово-громадянським чинником, який сили своєї шукатиме в народі. Сам про себе дбатиме. Сам шукатиме ворога. Сам виявлятиме ініціативу. Сам мусять себе захищати. Сам на кожному кроці, в кожній порі дня й ночі, у всяких обставинах думати мусять про себе, про своє життя, про свої життєві потреби. Заскакуваний ним ворог даватиме йому зброю. Перемоги — давати-

муть йому силу. Зв'язуватимуть, об'єднуюватимуть його з народом.

Чим далі говорить Омеляненко, його очі розжеврюються вогнем віри в доцільність праці повстанських загонів, у їх перемогу над ворогом.

Тіни вечора, що падають спершу під дерева, між дерева, що помалу починають обсохувати верхки дерев, навівають на душу Омеляненка дивного чару. Переносять його в далеку країну, в його рідну Київщину.

Він бачить себе вже в рядах повстанців як головний їх командант. Захоплений своєю прийдешньою ролею, малює Микитчукові способи боротьби, де люди, знайомі з тереном, заскакують ворога, вирізують його в пень, військове майно із собою забирають, все непотрібне, все зрабоване ворогом у селян — віддають народові. Тим ще більш приєднують до себе його симпатії. Заскакувані ворожими переважаючими силами, вони обв'язують кінські копита соломою або травою й виходять чималими відділами із засідки у віддалі кількадесяти ступнів од ворога!

— Романтика! Кажу вам, товаришу, романтика! Поворот до старовини! Там ви зрозумієте духа доби Хмельницького!

Та не зміг він захопити цим тверезого Микитчука. Чує вислови сумніву:

— Чи ви думаєте, пане команданте, що наш галицький стрілець зможе виконати таке складне завдання?

— Одно знаю, — мовить Омеляненко: — на Великій Україні наш галицький стрілець стане українським стрільцем. Наша галицька армія вилетється в українську армію. І тим, що вона буде одірвана від свого галицького ґрунту, вона не розлетиться й спинить від розсіпання українські повстанські загони... У цьому велика буде її заслуга.

Микитчук уже далі не перечить. Не переконало його міркування головного команданта, але обставини ведуть їх до того, що здається иншого виходу не буде.

Коли він уже одійшов, у Омеляненка осталося вражіння, що Микитчук у всьому з ним погодився... Це схвилювало відрадно його нерви. Не має сили йти до хати. Завертає до садку. Прохожається по м'якій траві. В його голові роїться від усяких проєктів відозви, якою він прощатиметься з Галицькою Армією й закликатиме охитників на степи Великої України.

Редактор „Стрільця“ входить майже навспиньках до бюро шефа штабу Лановича. Забуває навіть випростувати свою похилену постать. Витягає на довгій шиї голову. Його тонкий ніс іще більш загострюється в дожи-

данні новини, яку надіється тут почути. По-
правляє цвікер на носі.

На його лиці ще не щез насмішливий
вираз ізперед хвилини. Він сидів у колі
своїх ближчих товаришів і розважував їх
надією на румунський виноград та червоне
вино. Коли його покликали до Лановича,
він сказав: Почув і шеф запах вина, бігме,
скажу йому, щоб їхав з нами. Ліпше ру-
мунське вино, ніж баршч шари в польськiм
криміналі.

Настрій тієї розмови — ще її тепер у нього
на лиці, в очах. Змагається з ним цікавість,
чого хоче Ланович.

Ще більш загострює його нетерплячку
вигляд лица Лановича. Дивиться — не пізнає.
Таке змінене... Щезла з нього сувора повага,
що від ряду днів, за весь час невдачі не
покидає його очей, його насуплених брів,
моршків на чолі...

Ланович зустрічає редактора майже в две-
рях. Посміхається привітливо. Вітає його ба-
дьорим голосом:

— Пане професоре, я до вас, як до пре-
сового референта. Прийшов до мене якийсь
цивільний чоловік зі Львова. Передерся че-
рез польський фронт коло Тернополя. Привіз
часописі.

— Неможе бути! — не здержує оклику
зачудування редактор більш співом, ніж го-

лосом. Здіймає цвікер і втирає очі. Чи щоб ліпше бачити, чи щоб не вертілася в очах сльоза.

— Цікаві річи оповідає... Поговорить собі з ним, пане редакторе, перепитайте його. Провірте все і зreferуєте мені своє вражіння з вашої розмови. Я дуже цікавий, яка буде ваша думка.

— Кажете, пане полковнику, що привіз часописі? Що ж це за тип? Знайомий який. Часописі? Тепер? Як ми одрізані од світу? Це або якийсь романтик, або божевільний.

Редактор підсміхається. І на radoщах і з дива великого.

— Я так і знав, що ви зрадієте! — мовить Ланович і веде редактора до гостя.

Поки ще привіталися, бере редактор у руки „Wiek Nowy.“ Кидається на часопис із жадобою. Заглиблюється в ньому. В-одно перебиває собі читання тисячю питань, якими засипає подорожнього. Політичними, громадянськими, особистими. Цікавиться всіми справами. Від мирової конференції перескакує до редакцій часописів. Від редакцій переходить до окремих інституцій, до Дністра, до Просвіти, Наукового товариства ім. Шевченка, до приватних людей. І далі читає. З його грудей вилітають оклики здивування, зацікавлення, обурення, то знову виява великих надій... все в міру того, як на яку

звістку натрапляє... І знову запитує подорожнього, чи цей та той його знайомий живе, чи працює в уряді?... Чи є у Львові що їсти?... Кого арештували? Кого інтернували?... Що пишуть про них інші часописи?

По десять разів кидає ті самі запити і ще далі їх повторяє, бо за новими звістками забуває про давніщі відповіді. Починає підкреслювати, закреслювати що-раз нові звістки, що їх вичитує в часописах. Двома, трьома штрихами. Ставить оклики, по одному! по два!! по три!!!... Знаки запитання...

Коли вже здавалося йому, що вичитав усе, що дізнався про всі новини, починає питатися подорожнього, що він думає про загальне світове становище. Злість його бере, що так мало часописів дістав! Чому не більше? Чому не всі?...

Підчас того, як редактор захопився цією розмовою, їздить на подвір'я двох їздців. Зустрічає їх шеф штабу. Сідає з ними на візку коло будинку, в якому примістилася Начальна Команда. Ведуть довгу, дуже жваву розмову...

Редактор тепер не вслі розірватися. Важне те, що він розвідує, неменш цікаві звістки з фронту. З одного боку він хотів би ще щось видусити від свого інформатора, з другого не дає йому спокою розмова, яку

ведуть старшини сьомої бриґади із шефом штабу.

Їх поява незвичайно цікавить редактора. Щось діється. Щось приготовляється. Вчора до півночі сидів полковник Микитчук на розмові з Омеляненком. Сьогодні старшини сьомої бриґади з Лановичем конферують...

Він аж горить з нетерплячки. В-одно кидає очима крізь вікно.

Старшини спершу говорять спокійно. Помалу починають гарячитися. Вимахують руками. Читають щось із своїх записок. Показують на карті.

Ланович спокійний. В-одно хитає головою. Часами притакує, більш — заперечує. В його лиці — упертий вираз. Видно, що сильно спорять. Не всілі переконати Лановича.

Чого вони хочуть від нього? — думає редактор.

Але він ще не зібрав усіх звісток від свого інформатора. Нехай! Доки сидять, він може спокійно ждати. Не втічуть йому.

Цілих дві години витримують його старшини сьомої бриґади в нетерпеливості. Як уже вони розпрощалися, редактор зараз іде до них.

Вітається. Здоровиться.

Питається: Що? Як?...

Волів був не питатися. Не був би почув тієї повені докорів, лайок, що висипалася на його голову.

Так, наче б він був головним винуватком всього розвалу, нападають на редактора його знайомі товариші, старшини сьомої бригади.

Але зараз після перших їх слів вияснюється.

Вони кажуть:

Такого безголовья, як тут, — світ не бачив! Уявити собі тільки: військо вже спам'яталося, прийшло до себе. Де-які частини, що втікали неорганізовано, вже позбіралися. Можна б уже творити з них армію... Де-які, що відступали в боях, задержали всю свою боездатність. Хоч змаліли до половини через втрату людського матеріялу в поляглих і раних, вони, як стояли на становищах під Львовом, так само стоять і тут, здисципліновані, карні. Може ще більш боездатні, бо з великим досвідом останніх днів.

— А ви тут ні про що не думаєте, як тільки — щоб нас розбити, розсипати! Щоб знищити армію! Один хоче розв'язувати, йти в повстанці! Перетворити армію — в банди! Другий хоче віддати всю армію до румунських таборів полонених! На те, щоб нас завтра цигане віддали Ляхам на шибениці! Якого дідька ви тут сидите! Подумай собі, подумай собі, що ви робите! Чи ти маєш бодай свідомість того злочину, який ви нам приготуєте?

Редактор дивиться довкола себе й бентежиться. До розмови починають прислухатися стрільці від штабового обозу. Вони не розбіраються, в чому справа. Чують, як старшини лають пана редактора. Посміхаються.

Він найрадше втік би — так не має ніякої відповіді.

Рятується питанням:

— А що ж на це шеф штабу?

— Не хоче від свого відступити. Йому цвяхом влізла в голову Антапта, Румунія — і того цвяха йому не вибеш із голови! Але ви, ви, наші, як ви себе гордо називаєте, політичні офіцери при Начальній Команді?... Чорти б вас усіх узяли з вашою політикою! Що ви там робите? Ви теж прикладаєте руки до того, щоб знищити, розсипати армію? І ви помагаєте робити злочинну роботу, яка має закинути нас у ляцькі тюрми?...

— А що ж ви зробили б серед такого розвалу? — борониться редактор.

Він аж тепер бачить, як вони збилися з дороги. Але не всілі добачити можливости рятунку.

— Що ми зробили б? Ми своє робимо! Ми привертаємо життєву силу нашій армії. Те, що робити — наше завдання. Але, як голова замотиличена, мусять руки-ноги перебрати на себе її роботу! Ми руками зідремо ту гидь зневірря, ногами столочимо ту ганьбу

приниження, те нікчемне рабство! Ми заявили Лановичеві й заявляємо, кому треба знати, що заарештуємо Державний Секретаріят, поки він ще віддасть себе, на ганьбу нашої держави, в руки Румунам! Заарештуємо всякого, хто сіятиме зневірря!... Всіх вас виарештуємо!... Ми, наша бригада, наша сьома бригада візьмемо справу нашої державности у свої руки! З нами підуть інші. Коли голова розгубилася в зневіррі, — кулак її заступить. А кулак нашої бригади залізний... Або буде наступова акція з доручення штабу, — або... ми поведемо наступову акцію сами. Але... горе...

Коло одинадцятої години того дня, як головний командант одірвався від своєї фантастичної роботи для майбутнього й пішов за покликом шлунка на друге снідання, сходяться штабові старшини до бюро Лановича на нараду. Скликає їх шеф штабу.

Зацікавлення у всіх — чимале. Одні знають, що прийшов зі Львова інформатор. Інші бачили нараду Лановича з делегатами з фронту. Розмовляли з ними наприхапці. Починають, як щось нового, поширюватися чутки про військову революцію фронтів.

Шеф штабу одкриває нараду коротким виясненням, що, з огляду на вагу подій, хо-

тів би порадитися із своїми ближчими співробітниками.

Дивно приємно падають ці слова Лановича на серця старшин.

Ланович запитує редактора, яке його вражіння з розмови з тим інформатором зі Львова?... Ті, хто не знав нічого про нього — дивуються. Редактор оповідає, хто це і з якими звістками прийшов. Широко, по-дрібно все оповідає. Згідно з тим, як сам розпитував — хаотично. Врешті спиняється на політичних справах:

— Із часописів виходить, що Поляки дають досить докладний перегляд боєвих подій. І як з одного боку дуже роздувають свої успіхи на нашому фронті, так з другого боку не затаюють свого неповодження на познанському фронті. Воно може бути тільки ще більше, як їх штаб пише... Одно можна ствердити: Німці відкидають прийняття Версайського мира і б'ються далі з Поляками. Це одно. А друге, що вже казав наш інформатор: Поляки стягають війська з нашого фронту й відсилають у Познанщину. Щось там з ними недобре буде!

Була це вже власна комбінація редактора на основі часописних звісток і оповідання інформатора. Та вона приймається серед зібраних, як зовсім певний факт.

— Крім того наш інформатор зауважив,

що польські війська наступають дуже обережно. Між нами й Поляками, чим далі на Поділля, твориться в-одно більша віддаль. За нами гонять незначні відділи.

Підчас усієї своєї промови редактор дуже уважно слідкує за тим, яке вражіння вона робить на зібраних. Бачить, що всі йому при-такують. Це його підбадьорює. Та ще обста-вина, що шеф штабу після розмови з деле-гатами сьомої бригади скликав цю нараду й тим самим виявив можливість перегляду занятого собою становища, дав редакторові сміливість висловитися по думці бажання сьомої бригади.

Збирає все своє міркування й запитує, чи не настав час, щоб подумати про пере-глянення дотеперішніх плянів відвороту... Все, — як каже, — залежить від того, в яким стані армія...

Закінчує цим делікатним натяком на роз-мову Лановича з фронтовою делегацією. Го-ворить це під вражінням своєї власної роз-мови з фронтовиками.

Шеф штабу дуже схвильований. В його очах, у виразі його лица читає редактор душевну боротьбу.

В розмові з делегатами Ланович обсто-ював свій плян. Вони сказали йому ясно свою думку. Тепер він важить одно й друге. Дуже цікаво, куди перехилиться?...

На счудування редактора — Ланович не переповідає своєї розмови із старшинами із сьомої бригади. Зовсім неждано запитує одного референта за другим, який стан його ресорту. Вони вже знали про бажання фронту. Могли сподіватися, що шеф штабу поставить їм таке питання. Годі було б інакше.

Приготовилися. Тим більш, що легко їм це було зробити. Відколи на першій нараді із шефом штабу перебрати на себе ведення дальших справ без Омеляненка, вони намагаються заглушувати свої сумніви й докори сумління діловою роботою. В-одно вони на розмовах з командами корпусів, бригад. В-одно розвідують про числовий стан у людях і воєнному матеріалі. Серед найбільшого розвалу штабові канцелярії працюють завзято.

На запит Лановича починають тепер один за одним штабові референти давати відповіді. Може занадто всі задовольняючі. Може за-сильно оптимістичні... Найвідраднішу дає референт артилерії: гармати є, муніція до гармат — теж...

Ланович сам до себе, як би себе переконував:

— Можна б спробувати.

В міру дальшої розмови про ділові військові справи, про стан армії і забезпечення її у воєнний матеріал — виходить, що можна б

справді тільки спробувати. Стан муніциї такий слабкий, що на почини — вистане. Дальша акція можлива тільки тоді, коли або захоплять ворожі склади муніциї, або дістануть сполуку із Чехословаччиною. Та все ж таки політичний бік справи — спротив Німців супроти версайського диктату, їх боротьба з Поляками в Познанщині, наказує використувати нагоду й зробити ще одну спробу.

Ланович говорить про можливости спроби боевої акції, як про щось зовсім нового. Для його душі, яка примирилася була з капітуляцією, це справді новий почин. Нова думка, що правда, ще не зовсім дозріла, але залишати її після розмови з делегатами сьомої бригади — годі. Становище тієї частини таке грізне, що поставлення її перед капітуляцію може довести до вибуху й до зовсім небажаних випадків. Як підчас розмови з делегатами він, не то що вагався, але ще й обстоював своє становище і тільки для заспокоєння заявив при прощанні, що передумає всі можливости нового почину, так тепер, підчас розмови із штабовими старшинами про можливість дальшої акції, з тією самопевности, з якою кожний з них говорить про свій ресорт, він бачить, що далі обстоювати лінію, якою йде, — годі. Бачив же ж він поставу штабу проти Омеляненка. Тепер розуміє, що штабові старшини мовчать досі на його

власний плян тільки тому, що иншого немає. Як же ж назріває активність сьомої бригади і як ті запевняють, що й інші підуть її слідами, старшини із штабу ще раз можуть перебрати ініціативу у свої руки — вже проти нього.

Він дивиться на них з негодуванням. Вони всі, на його думку — слабкі, нікчемні у військовому розумінні. Але й він неменш слабкий, коли немає за його плечима уряду. В революційному часі той дістає силу, за ким заявляється армія!

В його душі починає назрівати підозріння, чи немає вже порозуміння бригад із штабом поза його плечима? Як тільки він впає на цю думку, починає являтися йому в зовсім новому світлі характер сьогодняшньої фронтової делєгації. Погроза фронтовиків, що вони заарештують Державний Секретаріят, звертається і проти нього, як проти державного секретаря військових справ.

Так. Остання хвилина для рішення в цей або той бік.

Сильно працює думкою. Він, що правда, не бачить уже иншого виходу, як той, що назріває в його душі від години. Але ще вагається, чи пускатися на авантуру. Бережеться, щоб не назвати тепер на нараді по імені акції, якої бажать фронтовики. Але в душі він її инакше назвати не всилі. Та

все ж таки бачить ясно, що від тієї авантури йому не встерегтися...

Одно їх врятувало б: як би могли сфорсувати Нижнів та захопити знову Станиславів і терен між Дністром і Карпатами. Так! Це єдина можливість рятунку.

Ще раз запитує окремих референтів про стан справи у їх ресорті. Жадає докладного звітлення. Яке ж велике його здивування, коли кожний з референтів починає приносити йому докладний перегляд свого ресорту на письмі. Тепер уже немає в нього ні тіні сумніву, що заговор поступив дуже далеко.

Ланович переглядає спокійно реферати, робить короткі записки. Врешті заявляє твердо, хоч дуже схвильованим голосом:

— Бачу, що можу спокійно починати підготовку до контр-акції. Беру на себе, як шеф штабу, всю відповідальність за неї.

Почув, як щось заламалося в його душі. Та вже раз кинених слів — не завернути!

Силується на спокій. Намагається задержати рівний, зрівноважений тон голосу. Звертається до Онера. Просить його, щоб виготовив план наступу на всьому фронті. Запитує ще раз, де затрималися окремі бригади корпусів. Йде до телефону. Починає розмову з командантом третього корпусу.

За хвилинку до телефону рішучим, сильним голосом:

— Пане ґенерале! Я, полковник Ланович, шеф штабу Начальної Команди, взиваю вас під найтяжчими наслідками, щоб ви в тієї хвилині відіхали на фронт і спинили свої бригади на означеній мною лінії...

Викинув ці слова одним віддихом. З ними ізсунувся йому з грудей важкий камінь.

Тепер уже спокійним голосом починає диктувати становища, які мають зайняти окремі бригади в кінцевому своєму відступі — сьогодні ж. Час до часу Онер підповідає йому назву місцевости.

Взиває, щоб командант корпусу передав цей наказ усім старшинам під загрозою кари смерти. Духовники мають одійти на фронт і виголошувати до стрільців патріотичні промови.

За хвилинку така сама рішуча, ділова розмова з командантом другого і першого корпусу...

Ланович повідомляє всіх, що Начальна Команда осідає в Новосілці, поки не звільниться Чортків. Дальші накази дістане кожний корпус у найближчих годинах на письмі. Він, шеф штабу, завтра переїде на фронт, щоб переконатися, як виконано його теперішній приказ... Сьомого червня увечері весь фронт мусить стояти в найвищому боєвому поготівлі.

— Диктує! — шепочуть між собою шта-

бові старшини. Від певного його голосу й сами певности в своїй душі набіраються.

— Так і треба!... Диктатор...

— Так. Так давно було треба!... Давно вже треба було диктувати! — кажуть шепотом одні одним.

Розмова Лановича з фронтом привертає йому звичайну рівновагу духа. Неминучість говорити сильно, рішучо до телефону, дає йому змогу заспокоїти непомітно схвилювання душі.

Сполудня тягнеться штаб на возах з Товстого до Новосілки.

Ланович із Опером відіхали автами зараз після наради. Штабові старшини, ті політичні офіцери, їдуть на возах.

Снують вони підчас їзди далі думку про те, яке то вражіння зробить на фронті твердий наказ Лановича.

Командант польової жандармерії, що їде на одному возі з редактором „Стрільця“ й ще двома іншими старшинами, заявляє:

— Диктатора нам треба! Військового диктатора!... Військова диктатура — конечна.

Йому притакують. Запитують тільки: Хто? Хто?...

— Хто? — питається й він. — Хто?...

Заслухується у торохтіння коліс. Підскакує в-одно на сидженні із соломи, скільки

разів віз наїде на камінь, або заглибиться колесами у вибоїну.

Коли він раз так аж застогнав, підкинений у гору, замість своїм звичаєм заклисти, починає одним подихом:

— А хоч би Ланович! А хоч би Ланович!

— Що таке? — питаються його.

— Як то — що? Диктатор! Ви не чули, як диктував? Ви не бачили, яка в нього диктаторська постава. Він випростує всім поламаним при відвороті хребти! Навіть мені мій, розрунтаний оцими вибоями! Де їх тут до чорта стільки набралось?

Ледви затримався в рівновазі.

Кленуть від поганої їзди й товариші. Завертають до його слів. Заявляють йому, що проти Лановича — Усусуси.

Він легковажно хитає рукою:

— Що? Проти нього Усусуси?... У них же ж набереться стільки олії в голові, щоб зрозуміти, що батьківщина в огні! Зрештою це дрібниця! Не особа — сам факт військової диктатури головне! Можемо поставити диктатором і того, кого Усусуси бажатимуть, як буде годитися!... Байдуже, хто буде диктатором. Щоб тільки вмів і хотів диктувати!... І щоб звільнив нас від такої чортової їзди...

— Чому ж ти на коні не їхав.

Командант жандармерії подивився на ре-

дактора счудуваним поглядом. Дав йому посередньо відповідь:

— Бо як не буде диктату — військо перетвориться в розбиті банди...

— До того йому вже недалеко.

— Як це вже не банди...

— Диктатор у лицарів їх перетворить!

Висуваються проти диктатури ще де-які сумніви. Що скаже на проголошення диктатури Антанта? Чи не візьме цього за більшовицький переворот?... Чи можна проголошувати диктатуру, поки військо почне боєву акцію й поки матиме за собою перший успіх?

На ці сумніви сипляться категоричні заяви, що ні на що оглядатися неможна! Коли військо дізнається про військову диктатуру перед ударом, зрадіє. Набереться сили. Старшини лєкше здавлять останки анархії. Кара смерти, розстріл — своє зроблять...

— Військова диктатура немінуча! — заявляє командант польової жандармерії. — Чи ми її хочемо, чи не хочемо, вона буде. Вже сьогодні запитували мене про особу диктатора.

— Звідки про це знають?

— Диктат Лановича зробив своє! Тим краще! Я заявив що це ще поки-що таємниця. Але факту військової диктатури я не заперечував... Я певен, що звістка про

військового диктатора вже облетіла всі бригади, всі полки, куріні, дійшла вже до кожного стрільця. В звязку з наказом Лановича — вона зробить своє! Ланович! От — хто наш диктатор!...

Мимохіттю мусіли перервати розмову. Перед їх очима замерхтіла чарівна картина. На тлі зелені нив — дві розлогі яркі плями: червона й блакитна... Маки й блавати встелили ниву, заглушили трави...

Один за одним починають звертати туди свої очі. Захоплюються свіжим кольоритом піль, переходять у розмові на землі, залишені власниками.

Коли вже проїхали далі й могли вернутися до своєї давніщої розмови — одно їм уже ясно: врятувати може їх тільки диктатор! У глибокому переконанні, що треба проголосити військову диктатуру, вони починають уже ділити між себе чинности при диктаторі.

Ширша нарада того ж самого дня увечері, в якій бере участь чотирнадцять старшин: З Начальної Команди, делегати корпусів і бригади Усусусів, делегати окремих бригад, що приїхали до Новосілки, триває три години.

Той сам характер наради, ті самі сумніви, таке саме збивання сумнівів. Урешті плян військової диктатури остаточно приймається.

Один тільки голос підноситься із сумнівом,

чи добре то проголошувати військову диктатуру без порозуміння з урядом... Така зривається хуртовина після цих слів, що промовець перший відрікається від своєї пропозиції. Виступають проти нього тільки ті, що його ближче не знають. Його товариші праці зрозуміли, що він хоче раз на завсігди погребати можливість переговорювання з теперішнім Державним Секретаріатом.

— Куди? До Румунії за ними посилати? Сміються.

— Е, ні! Не заїдуть вони задалеко. Відділ польової жандармерії зробить з ними лад. Редактор просить:

— Тільки так треба робити, щоб це нації не компромітувало.

— Не бійся! — кажуть йому на розвагу. — Можна післати їм охорону перед загрозою збунтованих частин армії.

Загальне задоволення. Свобідний сміх.

Кінчать нараду. Висилають двох делегатів до Лановича, щоб прийняв військову диктатуру. Рівночасно доручають командантові польової жандармерії, щоб відослав сильний відділ жандармів до Заліщик. Має оточити потяг, у якому сидять державні секретарі.

Завдання дуже важке й відповідальне. Має це бути в очах світу охорона державних секретарів перед замахом військових частин. На ділі польова жандармерія має пиль-

нувати, щоб Державний Секретаріат не втік до Румунії. Врешті командант польової жандармерії має повідомити державних секретарів, що проголошено військову диктатуру, зажадати передачі влади в руки військового диктатора і в разі, коли б спротивлялися — арештувати... На волі остався б тільки президент Національної Ради — без ніякої власти.

Старшини не розходяться. Ждуть висліду наради делегатів з Лановичем.

З'являються на столі пляшки з вином. Помалу й спів починає перебивати тишу сільського літнього вечора.

Переговори з Лановичем тривають до півночі. Він рішучо одмавляється. Не помагає запевнення, що військо стоїть за ним. Усе зусилля делегатів, потім уже одного, що остався з Лановичем, не доводить до бажаного висліду.

Ланович заявляє, що він зовсім не цікавиться справою диктатури. Його діло — наступ. Завтра він їде на фронт. На післязавтра на годину третю вранці, він назначив наступ на всьому фронті.

Але вражіння у делегата таке, що Ланович перш усього хоче переглянути фронт. А ще як пощастить йому наступовий удар, він напевно не відказуватиметься від диктатури.

Це говорить твереза людина, найбільший

скептик між ними. Тому його слова дають усім певність, що Ланович погоджується стати військовим диктатором.

Уже більш, як диктатура, захоплює їх увагу справа позавтрішнього загального наступу.

Пізньою ніччю плигає в повному розгоні самітний кінь здовж шляху з Новосілки до Заліщик. На ньому їздець із вітром борикається, силу льоту коня натиском колін скріпляє. В голові в нього шум од вечірніх розмов у штабі, ще більший шум від спогадів і давніх, і тих тільки-що прожитих хвилин і наїостатніщої звістки про смерть Романа, про виїзд його сестри сюди за Дністер. Дуже його схвилювала ця звістка. А ще як сьогодні дізнався в штабі, що шпиталь Щирицького в Заліщиках, така хуртовина звіялася в його душі, що він залишив товариство, відмовився від забави, від дозидання висліду переговорів з Лановичем, полетів у чвал туди, де зможе як не заспокоїти серце, то ще більш його схвилювати.

Летить темною ніччю. Рівний шлях веде його коня, несе його над береги Дністра.

Серед туману думок, почувань, бажань виринає раз по разу голос остороги — чи вже прийшов час? Чи зможе він спокійно, свобідно подивитися в лице тієї, яку так ганебно споневажив, яку так негідно забув,

якої пам'ять він так легкодушно заплямив?... Але це тільки на миг, на малесеньку хвилиночку розяснюється йому в мізку. Нестримне бажання побачити, почути, дізнатися чогось ближче — підганяє його вперед.

Він не запримічує того, що минає села за селами, що вже долетів до Дністра, вже шлях його веде здовж берегів Дністра. Він їздить у лісову гущавину по обох боках шляху — сам один серед ночі на такому непевному терені. Тут і там зустрічалися йому якісь військові. Ні він на них, ні, здається, вони на нього не звертали уваги. Чим ближче до Заліщик, тим більш пустіє шлях, у нічній тиші одпочивав. І тільки гомін його коня бентежить спокій ночі. Удари копит луною розсипаються по лісі. Приковують до себе увагу їздця.

Він уже їздить з рівного шляху крутим вивозом у заліщицьку низину. Ще шматочок дороги понад ріку й він уже в Заліщиках.

І тут, у вивозі, коли він обхоплює в темноті думками й місто й усіх дорогих йому у місті, він спамятується, що це пізня ніч. Аж тепер бачить, яку він дурницю зробив, що полетів без застанови. Адже ж ні говорити із Зосею, ні навіть бачити її він не зможе, Тепер? Поночі?...

А ждати ранку він не сміє. Вранці він мусить бути на своєму становниці. Хто знає,

що жде його вранці. Постановлено наступ. Піде пересування частин. На сьому бригаду й на них, на Усусусів найважче впаде завдання. Він навіть загаїтися не може. Чого ж він їде? Щоб вибити із сили коня? Щоб свої нерви задурманити?...

До тої міри зрозумів недоцільність своєї їзди, що стягає коневі поводи, спиняє його. Намагається привести до пам'яті свої думки. Чого він хоче, що він повинен зробити? Чи не завертати, поки не виявився смішним? Хіба ж може людина в такому відповідальному часі блукатися безцільно?

І коли поставив собі перед очі ці питання — відразу знаходить відповідь на них. Він мусить заїхати до шпиталю. Розбудить Щирицького. Перебалакає з ним. Дізнається всього. Переповість йому тугу свого серця.

Так. Він мусить їхати. Мусить бачитися із Щирицьким. Мусить висповідатися перед ним. Тепер почнуться бої. Він ітиме в перших наступових рядах. Куди дійде, що його там жде — не знає. Тим більш він мусить привести до рівноваги свого духа сердечною розмовою із своїм старшим другом, із спільним другом — своїм і її...

Тепер уже летить до цілі. За ним звивається курява пилюги... Перед ним вириваються у сутінках зоряної ночі зариси міста. Тут і там спиняють його вартові. Каже, що

їде з Начальної Команди. Його пропускають, не дуже роздивляючися в його паперах.

Уже й крізь місто пробивається. Аж йому чудно, який лад, скільки нічних варт. Чим далі — не задовольняються вже словами. Мусять запевнитися. Роздивляються у пропуску. Тут і там натрапляє на знайомих. Вітаються з ним. Запитують, що доброго чувати. Він розважає їх, що вже лихо минулося. Каже, що починається отверезіння.

І далі їде. Аж урешті спиняється перед шпитальним будинком.

— До пана сотника Щирицького, команданта польової лікарні з...

Назвав місцевість. Вартові щось перебалакують із собою.

— Спить? Збудіть. Я мушу зараз бацитися.

— Та ні, — відповідає один вартовий і виходить до вартівні в шпитальному будинку. Їздець нетерпеливиться. Спиняє дріботіння коня.

Врешті з вартівні виходить двох стрільців.

— Ви, пане Летивітер, до сотника Щирицького?

— Тут же ж його шпиталь?...

— Та тут — був.

— Нема вже? — жахнувся Летивітер.

— Та вчора виїхав і шпиталь і пан сотник. Летивітрові в очах потемніло.

— Куди? — питається, ледви віддих захоплює в груди.

— До Борщева, чи до Скали — не скажу вам. Поїхали звідси до Борщева.

— Всі? Весь шпиталь?

— Весь. Тільки хворі на тиф осталися.

— А хто ж їх дозирає? — вихоплюється з Летивітрових грудей питання. Він жде у зачаєнні відповіді.

— Сестри служебниці — та й пан доктор.

Більш нічого було питатися.

Летивітер завертає коня й ледви держиться у сідлі.

Кінець першого тому.

ВИДАВНИЦТВО „ЧАЙКА“.

- Г. Еберс: **Адріян і Антіной**, II. том, 8°, 248 сторін. Ціна 2·70 шилінг, 40 цент.
- **Адріян і Антіной**, III. том, 8°, 256 сторін. Ціна 2·88 шилінг, 45 цент.
- Г. Мопасан: **Монт-Оріоль**, роман, переклав М. Шраг. З передмовою дра О. Грицяя. I. том, 8°, XVIII + 174 сторін. Ціна 2·16 шилінг, 30 цент.
- **Монт-Оріоль**, II. том, 8°, 180 сторін. Ціна 1·98 шилінг, 30 цент.
- **На воді**, оповідання, переклав М. Шраг. З передмовою дра О. Грицяя. 8°. XX + 144 сторін. Ціна 1·80 шилінг, 30 цент.
- А. Мюссе: **Андреа дель Сарто**, драма, переклав С. Пащенко. З передмовою дра О. Грицяя. 8°, VIII + 91 + (1) сторін. Ціна 1·26 шилінг, 20 цент.
- **Тіціанів Син**, оповідання, переклав С. Пащенко. З передмовою дра О. Грицяя. 8°, XII + 79 + (1) стор. Ціна 1·08 шилінг, 20 цент.
- Стендаль: **Абатесса ді Кастро**, оповідання, переклав С. Пащенко. З передмовою дра О. Грицяя. 8°, XVI + 160 сторін. Ціна 1·95 шилінг, 30 цент.
- **Ченчі**, оповідання, переклав С. Пащенко. З передмовою дра О. Грицяя. 8°, XII + 56 сторін. Ціна — 72 шилінг, 12 цент.
- Л. Толстой: **На кожний день**, переклав В. Тулюпа, том I, Січень. 8°, 100 сторін. Ціна 1·26 шилінг, 20 цент.
- **На кожний день**, том II, Лютий. 8°, 96 сторін. Ціна 1·08 шилінг, 20 цент.
- **На кожний день**, том III, Березень. 8°, 104 сторін. Ціна 1·26 шилінг, 20 цент.
- Г. Фльобер: **Салямбо**, роман, переклав Б. Чорний. З передмовою дра О. Грицяя. I. том, 8°, VI + 154 ст. Ціна 1·80 шилінг, 30 цент.
- **Салямбо**, II. том, 8°, 140 сторін. Ціна 1·62 шилінг, 25 цент.
- **Салямбо**, III. том, 8°, 144 сторін. Ціна 1·62 шилінг, 25 цент.

Друкуються:

- Г. Бальзак: **Батько Іоріо**, роман, переклала В. О'Коннор-Вілінська. 8°.
- Е. Бульвер: **Останні дні Помпеїв**, роман, переклав Ю. Русів. 8°.
- Е. Т. А. Гофман: **Новелі**, 8°.
- Е. Золя: **Рим**, роман, переклав С. Пащенко. 8°.
- Г. Келлер: **Новелі**, 8°.
- В. Скот: **Айвенго**, роман, переклала Др. Н. Суровцова. 8°.
- І. Тургенєв: **Записки мисливця**, оповід., пер. С. Назаренко. 8°.

Готуються до видання переклади творів таких авторів: Андерсен, Бальзак, Гердер, Гете, Гольдсміт, Грільпарцер, Дікенс, Достоевський, Еліот, Кінгслей, Лессінг, Меріме, Мультадулі, Такерей, Шерідан, Шіллер, Штіфтер, Якобсен.

III. Бібліотена „Українській дитині“.

Досі появились:

- Ч. 1. **Лісовий цар Ох**. Народна казка. З 5 образками і 4 кольоровими малюнками Ю. Русова і кольоровою обкладинкою. 4°, 24 сторін. Ціна 1·05 шилінг, 18 цент.

(Далі на 4 стор.)

ВИДАВНИЦТВО „ЧАЙКА“.

- Ч. 2. **Злидні.** Народна казка. З 6 кольоровими малюнками Ю. Вовка і коль. окладинкою. 4^о, 11 + (1) стор. Ціна — 60 шилінг, 10 цент.
- Ч. 3. **Цар Лев.** Народна казка. З 30 малюнками (в два кольори) Олени Кульчицької і кольоровою окладинкою. 4^о, 32 сторін. Ціна 1'25 шилінг, 20 цент.
- Ч. 4. **Хатка в лісі.** Народна казка. З 7 кольоровими малюнками Ю. Вовка і кольоровою окладинкою. 4^о, 16 сторін. Ціна — 80 шилінг, 12 цент.
- Ч. 5. **О. Олесь: Рак рибалка.** Поезії. 4^о, 16 стор. З 5 образками і 6 коль. мал. Ю. Вовка і О. Кульчицької. Ціна — 80 шилінг, 12 ц.
- Ч. 6. **Царенко і змії.** Народна казка. З 7 кольоровими малюнками Ю. Вовка і кольоровою окладинкою. 4^о, 32 сторін. Ціна 1'25 шилінг, 20 цент.
- Ч. 7. **О. Олесь: Вовченя.** Поезії. 4^о, 16 стор. З 5 коль. малюнками Ю. Вовка і Олени Кульчицької. Ціна — 80 шилінг, 12 цент.
- Ч. 8. **Про морського царя й його дочок.** Народна казка. З 6 кольоровими малюнками Ю. Вовка і кольоровою окладинкою. 4^о, 20 сторін. Ціна 1'— шилінг, 15 цент.
- Ч. 9. **О. Олесь: Іменини.** Поезії. 4^о, 16 стор. З 1 образком і 4 коль. мал. Юрка Вовка і О. Кульчицької. Ціна — 80 шилінг, 12 цент.
- Ч. 10. **Царевич Яків.** Народна казка. З 10 кольоровими малюнками Ю. Вовка і кольоровою окладинкою. 4^о, 32 сторін. Ціна 1'25 шилінг, 20 цент.
- Ч. 11. **О. Олесь: Ялинка.** Поезії. 4^о, 16 ст. З 3 образками і 5 коль. мал. Юрка Вовка і О. Кульчицької. Ціна — 80 шилінг, 12 цент.
- Ч. 12. **О. Олесь: Поединок.** Поезії. 4^о, 16 сторін. З 2 образками і 5 коль. мал. Ю. Вовка і О. Кульчицької. Ціна — 80 шилінг, 12 ц.

Готуються до друку дальші випуски з кольоровими малюнками і кольоровою окладинкою.

У Видавництві „Чайка“

можна замовляти також оці книжки:

- А. Крушельницький: **Артистка**, драма в 3 діях. 8^о, 124 сторін, Ціна 1'44 шилінг, 25 цент.
- **Буденний хліб**, оповідання. 8^о, 284 ст. Ціна 3'06 шилінг, 50 цент.
- **Ірена Оленська** і інші оповідання. 8^о, 296 сторін. Ціна 3'24 шилінг, 50 цент.
- **Як пригорне земля**, повість у двох частинах (І. ч.: Як промовить земля. 8^о, 152 сторін. Ціна 1'80 шилінг, 30 цент. ІІ. ч.: Як пригорне земля. 8^о, 300 сторін. Ціна 3'42 шилінг, 50 цент.)
- С. Черкасенко (П. Стах): **Твори**, том I (Поезії). 8^о, 204 сторін з портретом автора. Ціна 2'50 шилінг.
- **Твори**, том II (Поезії). 8^о, 198 сторін. Ціна 2'50 шилінг.

Ціни подані в австрійських шилінгах і американських доларах.

При більших замовленнях звичайна книгарська знижка.

Замовляти можна в кожній українській книгарні або просто у видавництві „Чайка“ у Відні.

VERLAG „TSCHAJKA“

Österreich, Wien V., Arbeitergasse 1—7.

